Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 174 (14896) 1992 чылдың сентябрь 9, среда

Солунга ат салган шагы

Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

Россияның Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң сентябрьның 7-де болган хуралынга ооң даргазы Р. И. Хасбулатов мындыг медеглелбиле эгелээн: «...парламентиниң ам болур сессиязы россияжыларның улам-на дорайтап турар социал-экономиктиг байдалынче онза кичээнгей салыр ужурлуг. Амыдырал деңнелиниң кудулаашкыны чогум хажап соксаарының билдинмези хараадачыг. Бир эвес социал-экономиктиг политиканы боттандырып чорударынга улуг-улуг алдагдалдар болбаан болза, чоныуң амыдырал деңнелиниң экижирингe идеген болур турган ийик. Ол бөгүнгү мындыг байдалдарның үезинде боттуг эвес үүл бооп турары илден-дир».

«Ооң ужурундан Чазак-биле кады харыысалгалыг чоруқту угаал билбишаан, бүгү үүлдү таарымчалыг кылып көрээлидер — деп, парламент баштыны уламчылаан. — Ынчалза-даа ниити харысалга дугайын чугаалап турган, бистер парламентиниң контрольдаар хүлээлгезин кошкадып, Президентиге болгаш Чазакка канчаар-даа аажок улуг эргелерни бергенивисти база билген турар ужурлуг бис. Ооң ужурундан ол реформаларны боттандырыкчызы Чазак боор турар-дыр. Кайда-даа, кандыгда курунеде Чазак чери бистиинде ышкаш, ол хире калбак эргелер чок бооп турарын чугаалаар апаар. Кол-ла үүл болза ындыг бүрүн эргелерни ооң ажыл-херекке чөп ажыглаары болгаш чогумчалыг үреттүнелдиг болурунда-дыр».

Реформаларны чеднишкиниг боттандырып чорударының кара чангыс аргазы үүгле хейниитинии, эрге-чагырганы бүгү деңнелдериниң боттарының аразында чөпшээрежишкини болурун Р. И. Хасбулатов уламылап чугаалаан. Чамдык кижилер экономиктиг реформаларны боттандырып чорударында чедимче чок үүлдерден кижилериниң кичээнгейин алдаактырар дээш ындыг улуг утка-шынар чок политиктиг шуугаазынларны азы пропагандисчи кампаниялары нептеведирин орландыжып турар.

Реформалар кижилериң деткимчезин алыр ужурлуг. Реформалар кижилерни оспаксыратпас, а хаара тудар ужурлуг.

«Мен бодаарымга, ам болур сессияның кол сорулгазы — нинии национал тайбыны, хамаалы чепсүүшкүнү чедип алыры болур ужурлуг — деп, парламент баштыны демдеглээн. — Хоойлуулуурум хүлээп алыр ажылдың кол-ла утказы — экономиктиг реформаларны улам ханыладыры, чоныуң социал-экономиктиг байдалының улам кудулаашкының соксадыры, а ол ышкаш Конституция төлевилелин тургузар ажылды үргүлчүлээри бооп турар-дыр».

Дээди Советтиң Президиуму парламентиниң бешки сессиязын сентябрь 22-де Москвага чыылдырар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Россия Федерациязының Президентизиниң катан чугаалажып көөрү-биле дедир чорутканы хоойлуларының дугайында айтырыгны анаа база чугаалажып көрген. Ол дугайын С. А. Филатов хуралга дыннадып, чүве чугаалаан. Дээди Советтиң палаталарының комиссияларынга болгаш комитеттерниге Дээди Советке ол хоойлуларны катай чугаалажып көөрү-биле белеткээрин даскан.

Ол-ла хуралга «Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче болгаш оларга деңнештирген черлерже продукция (бараанар) чорударын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» РФ-тин ДС-ниң доктаалының күүсеттинин турарының дугайында РФ-тин Чазаның болгаш Төп банкының информациязын дыннаан. Ынчангаш Дээди Советтин Президиуму ол районнарже аъш-чем продуктуларын болгаш үлетпүр барааннарын чорударын улам шапкынчыдарын РФ-тин Чазаанга даскан.

Сонгу чүкче, ылангыя хемге эжиндириишкин үезин кыска Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче барааннар чүдүрүп чорудары болгаш нефть продуктуларын чедирери дыка багай чорун турарын Президиум айтын демдеглээн. Дээди Советтиң бо айтырыг талазы-биле шиитпирнин Чазактың болгаш Төп банкының чогуур үезинде долузу-биле күүсеттейн турар чоруунун ужурундан онза хемчеглерни алыр ужурга таварышканын анаа айыткан.

Ынчангаш РФ-тин Чазаа Төп банк-биле кады бо чылдың ноябрь 1-ден орай эвес үеним иштинде Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче болгаш анаа деңнештирген черлерже 1993 чылда продукция болгаш барааннар чедирерин акшаландырар чээли тыпсарының чурумун ажылдан кылыры негеттинин турар. Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынга болгаш анаа деңнештирген черлерге РФ-тин Төп банкызының салбырларын тургузар дугайында айтырыгны келир чылдың январь 1-ге чедир көөрүн, ол ышкаш айыттынган черлерже барааннар чедиреринге 1992 чылда тускайлаан чиигелдериг чээлдерни төлээринин хүүсеаларын ийи чылга уладырын Төп банкыга сүмелээн.

СҮТ БАР-ДАА БОЛЗА...

Республиканың саанчылары болгаш кадарчылары сүт саалдазын кудулатпас дээш бүгү хемчеглерни ап, инек кадарар одарларын солуп турар. Ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларының хөй кезиниң саар инектериниң коданнарын чайлаглаашкындан үндүрүп, тараазы кестиниген шөлдер чоогуже чоокшуладып турар. Чүм оттуг ындыг черлерге кадарган инектериң сүдү чайгызындан кудулавайн, харын шынары экижип турар.

Одарлар солуур талазы-биле Каа-Хем районуң ажыл-агыйларының малчыннары болгаш специалистери боттуг хемчеглерни ап турарының түңнелинде, район күрүнеге сүт садарының тос ай планын ажыр күүсеткен. Ылангыя «Бүрен» совхозтуң саанчылары болгаш кадарчылары сүт саалдазын кудулатпас дээш чыл эгезинден бээр онза күженнишкиниг ажылдаан. Ынчангаш совхоз тос айларын планын бо хүүнерде ажыр күүседин, күрүне чагыындан ажыр чүс тонна эки шынарлыг сүттү сүт хүлээп алыр пунктуга чедиргеп.

Республиканың сүт-бараан фермаларында

Танды районуң сүт-бараан фермаларының коллективтери база-ла эки-ажылдап, бо чайын элбек сүттү ап келген. Районуң ажыл-агыйларының хөй кезин сүт садарының талазы-биле чарган көрээлерин чеднишкиниг күүседин турар. «Революцияның чалбыскыы», «Россия», «Соснозское» ажыл-агыйларының саанчылары сүт саалдазының ниити хемчээлин эрткен чылдың ол үезинде турганындан көөдеткен.

Амгы үеде республиканың сүт хүлээн алыр пунктуларынга хүнде-ле 74 тоонна сүт кирип турар.

Ындыг болзажок Сүт-Хөлдүң ажыл-агыйларында сүт саалдазы күс чоокшулап кээри билек, каракка көзүлдүр-ле кудулап эгелээн. Өөвр районуң ажыл-агыйларында байдал база ындыг янзылыг. Районуң сүт-бараан фермаларының саанчылары болгаш кадарчылары бо чайның дургузунда сүт саалдазын көөдеднин шыдаваан.

Кызыл хоорайның магазиннеринде сүт оочуру үлгадын эгелээнин сөөлгү хүннерде илден апарган. Районнардан Кызылга кээп турар сүттүң хемчээли эвэжевээн.

АЖЫ-ЧЕМИ ИЗИГ

Кызыл хоорайга ажыл аайы-биле чоруурга, столоваядан чемненип алыры элээн берге айтырыгның биреззи болуп турар. Биреззинге баарга, эвлчег хөй, аяк-сава чедишпес-даа болгулаар, өртек-үнезиниң улуунуң дугайында чугаалаашдаа канчаар. Ындыг-даа болза мээн сеткил-сагыжымга таарышкан бир столоваяның дугайында сөс бижиир бодадым.

Ол болза найысылалдың № 5 столоваязы-дыр. Анаа кирип келирге, ишти арыг-силиг, столдар кырында чараш өөнүг чектерни безин салып каая. Аъш-чеминиң ассортиментизи элбек, амданы чаагай, кезээде изиг болур. Ооц-биле чергелештир аъш-чеминиң өртээ улуг эвес.

Бо столоваяда үүгле алды кижи ажылдап турар, олар ажыл-ижниге бердинген, мергежилдиг, эрес-кежээ кижилер. Улуг повар Валентина Кухта, ооң эштери Чечек Куулар, Наталья Седип болгаш өскелердаа эки ажылдап турар.

Валерий СОЯН.

Дүжүт-92

АЖААЛДА ТҮЛҮК

Улуг-Хем районуң «Арыг-Бажы» совхозтуң тараажылары күскү дүжүт ажаалдазын кидин түлүк чорудун турар. Мугур-Саадак артының 350 гектар шөлүнүң арбайын 6 хонгайын кезин турар. Совхозтуң кол агроному Эрес-оол Куулар дүжүт ажаалдазының талазы-биле мындыг тайылбырны берди:

— Алды айда кандаашкын болду. Ынчангаш чаа-ла үнүп орган тараа өзүмнери ара кадып калган. Ону барымдаалааш, совхозтуң тараа шөлдериниң хөй кезиин акт езугаар үндүр бижээн. Катап үнген тараанның сыны чолдак, чемижи шоолуг эвес. Бо шөл оон бир херечизи-дир. Эвээш-биче-даа болза, дүжүттү ажаал алыр апаар. Оюп-кыйын турган, 350 гектар черниң 200 гектарын кестирер бооп-бис. Хүнүң чыгы бичелеп чаъстап, эртенги шалын ажылга шаптыктап тур. Сыпта тараанын курганзарын манап турда, дүүш чеде бээр боор-дур.

Тараанын сыны бедик эвес үнгенде, ону ажаал алыры ындыг-ла амыр эвес. Ынчалзадаа хоочун тараажылар Бугалдай Доспан, Дойдуу Чашоол, Кара-оол Тумат олар дүжүт ажаалдазында эрес-кежээ диртип ажылдап турарлар.

Тараажылар совхозтун шаныче 900 ажыг тонна тараа урар хүлээлгелиг. Ону күүседиптериниң бызазы механизаторларда бар дээрзин кол агроном бадыткады.

ЧАГЫРГА ЧЕРЛЕРИ БОЛГАШ СОВЕТТЕР

Чоокта чаа Россия Федерациязының улус депутады, Дээди Советтиң кежигүнү, күш-биле өскээр көөрүгген улустар талазы-биле адаккы комиссияның даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарга барып, районнар чагыргаларының даргалары-биле ужурашкылаан. Ниитизи-биле оон ук черлерге чораанының кол-ла сорулгазы амгы бөдүүн эвес байдалдарда эргелеп-башкарылганын ол чаа органнарының кайы хире билдилиг хөделип турарын, олар Советтер-биле боттарының аразында харылзааларын канчаар тургузуп турарын тодарадып көөрү турган. Үүге дээрге тус-тус черлерге эргелеп-башкарылганын административтиг хевирин тургузары дээрге бүгү деңнеллиг Советтериниң дүжери ол болур деп дыка хөй кижи чугаалап турган болгай. Шынаа-ла, районнарның, ылангыя хоорайларның, суурларының болгаш өскээ-даа Советтер эгезинде аймаарай берген болгай, үүге дээрге политиктиг, ажыл-агый болгаш культурлуг амыдыралдың бүгү-ле практиктиг айтырыгларын Тыва Республиканың Президентизинин томуйлааны районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының баштыннары, а район чагырганың хоорайларга, суурларга болгаш өскээ черлерге оларның чагырыкчылары боттарының холдарынга дорт алган турган.

Амгы үеде тус-тус черлерде херек ырында байдал чогум кандыг бооп турарын? Кандаашкынның хоралыг ужуктарын ажып эртеринин, малдың баш санын камгалаарының, мал чемнерин болгаш оттулар үүлдү белеткээринин талазы-биле, сан-хөө болгаш аъш-чем айтырыгларының талазы-биле дээн ышкаш ындыг амыдырала онза ужур-дузалыг айтырыгларны чагырга черлерининг дарганларының шалыпкын болгаш дидими-биле шиитпирлеп турарын Чимит-Доржу Байырович тодарагайы-биле эскерип көрген. Социал-экономиктиг болгаш социал айтырыгларын амгы үеде шынгыы бооп турары-биле холбаштыр кылыр ужурга таварышкан хөделиишкиниериниң онзагай байдалдары база илереттинип турган. Чижээ, Чөөн-Хемчик район чагырганының даргазы М. Б. Донгак коллегия хуралынга (райкүүсконарның орнунга ындыг төвүлежилге-күүсехчи органнарны тургускан) будүрүлге болгаш хөй-ниити черлериге корум-чуруму быжыглаарының, пенсионерлерге оттулар үүл белеткээринге дузалаарының, оларны аъш-чем-биле хандыраранының, райондан дашкаар ортумак өөредилге черлериниң өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга сан-хөө база өске-даа дузаламчыны ортанызстаарының талазы-биле айтырыгларны тургускан. Макар Бавукович ындыг айтырыгны чангыс удаа эвес, а доктаамал шиитпирлээр үүл кылдыр тургускан.

Барыын-Хемчик районга баарывыска, район чагырганының даргазы Г. С.-М. Иргит көдээ ажыл-агыйының техникти хандырылгазының талазы-биле районнар аразына ассоциацияны тургузар сорулга-биле Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарының, мал чемнерин болгаш оттулар үүлдү белеткээринин талазы-биле, сан-хөө болгаш аъш-чем айтырыгларының талазы-биле дээн ышкаш ындыг амыдырала онза ужур-дузалыг айтырыгларны чагырга черлерининг дарганларының шалыпкын болгаш дидими-биле шиитпирлеп турарын Чимит-Доржу Байырович тодарагайы-биле эскерип көрген. Социал-экономиктиг болгаш социал айтырыгларын амгы үеде шынгыы бооп турары-биле холбаштыр кылыр ужурга таварышкан хөделиишкиниериниң онзагай байдалдары база илереттинип турган. Чижээ, Чөөн-Хемчик район чагырганының даргазы М. Б. Донгак коллегия хуралынга (райкүүсконарның орнунга ындыг төвүлежилге-күүсехчи органнарны тургускан) будүрүлге болгаш хөй-ниити черлериге корум-чуруму быжыглаарының, пенсионерлерге оттулар үүл белеткээринге дузалаарының, оларны аъш-чем-биле хандыраранының, райондан дашкаар ортумак өөредилге черлериниң өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга сан-хөө база өске-даа дузаламчыны ортанызстаарының талазы-биле айтырыгларны тургускан. Макар Бавукович ындыг айтырыгны чангыс удаа эвес, а доктаамал шиитпирлээр үүл кылдыр тургускан.

Байын-Тайга районуң чагырганының даргазы Н. Ч. Ооржак бодунуң аппарадын Ч-Д. Ондар-биле ужуражыр талазы-биле чарган көрээлерин чеднишкиниг күүседин турар. «Революцияның чалбыскыы», «Россия», «Соснозское» ажыл-агыйларының саанчылары сүт саалдазының ниити хемчээлин эрткен чылдың ол үезинде турганындан көөдеткен.

Амгы үеде республиканың сүт хүлээн алыр пунктуларынга хүнде-ле 74 тоонна сүт кирип турар.

Ындыг болзажок Сүт-Хөлдүң ажыл-агыйларында сүт саалдазы күс чоокшулап кээри билек, каракка көзүлдүр-ле кудулап эгелээн. Өөвр районуң ажыл-агыйларында байдал база ындыг янзылыг. Районуң сүт-бараан фермаларының саанчылары болгаш кадарчылары бо чайның дургузунда сүт саалдазын көөдеднин шыдаваан.

Кызыл хоорайның магазиннеринде сүт оочуру үлгадын эгелээнин сөөлгү хүннерде илден апарган. Районнардан Кызылга кээп турар сүттүң хемчээли эвэжевээн.

Ак-Довурак хоорайның чагыргазының баштыны Бизен Монгушевна Чикчит районуң хөй-ниитизиниң деткимчезин-биле ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, ол сорулга-биле улусчу дружиналарны катап тургузар, сөөлгү чылдарда мөөнеттинген бокторны чорай девискээринден арыглаар, орус дылдыг чурттакчыларының хөй черге көжүн хооруурун соксадыр, ТЭЦ-ти кышкы байдалдарда ажылдаарына белеткээр талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чорудун турар болган.

Бай-Тайга районуң чагырганының баштыны Н. Ч. Ооржак бодунуң аппарадын Ч-Д. Ондар-биле ужуражыр дээш чыгган. Депутат бодунуң талазындан аңаа чыглыр кейгеннерге Россияның парламентизинге бодунуң ажылының дугайын, ылангыя конституция комиссиязының ажылчын бөлүүнүң кежигүнү болганда, канчаар ажылдап турарының дугайын дыннаткаш, Россия Федерациязының Кол хоойлузуунуң төлевилелинин үүлдерин чугаалажып көөрүнүң үезинде чамдык маргылдаалардың дугайын, Россияның дыка хөй районнарында өскээр күш-биле көөрүгүлээн улустарның нарын айтырыгларының дугайын чугаалап берген. Ол Калмыкияның, Соңгу Кавказтың, Поволжьеның, Алтайның тус чер эргe-чагыргаларыбиле ол айтырыгларны чугаалажып көрүп турган.

Мындыг нарын, дорту-биле чугаалаарга, аар-берге үеде, чагырга черлериниң баштыннарын томуйлаан чорук ниитизиниң-биле эргежок чугула болганы бүгү ужуражыышкыннардан көстүп турган болгаш Россияның депутады ону бодунуң изин-биле деткип, оларның эгелээшкиннерин үүлдүгүзүүп турарын илереткен. Ол оон-биле кады улус депутатларының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң сонгаарладын болбас чугула апарганының дугайында бодунуң бодалын илереткеш, амгы үеде оларның ажылында эн-не кол үүл болза сонгукчулар-биле үргүлүнүң ужуражыышкыннарын болгаш оларның мурнунга отчёттарны кылып турган, оларның-биле ажыл-херекчи харылзааларны катап тургузары болуурун онзалап айыткан. Ынчангаш чагырга черлери-биле Советтериниң каттышкан хөделиишкиннери өйү келген ажыл-агый болгаш амыдырал-чуртталга айтырыгларын херек ырында боттуу-биле шиитпирлээриниң быжыг магадылалы болур ужурлуг. Советтер хөрээженнер төвүлелдериниң, агитквартираларының, эки туранын улусчу дружиналарының болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ажылын катап диргизер, деткиир болгаш углап-баштаар, ону Улуг-Хем болгаш Барыын-Хемчик районнарынга тыптын келгени ышкаш, хоругдал черлериниң хосталың үнген кижилерни каттыштырарынга чедир ажылдарны чорударын Ч.-Д. Б. Ондар чугаалаан.

Аңаа холбаштыр ниитиниң корум-чурумун тударынга, арыг-шеверни сагырынга, чоныуң чурттан турар черлериниң аайы-биле девискээрлерни чаагайжыдарынга кварталдар, кудумчулар болгаш бажыннар комитеттериниң улуг ролюн демдеглее чогуур. Хамаатыларның чыыштарынга тургузуп турар ындыг комитеттер болгаш кижилериниң амыдырал-чурталгазының чугула айтырыгларын оларның шиитпирлеп турары дээрге ёзулуг-ла улустуң дорт эргe-чагыргазының илередикчизи ол-дур деп бодаар мен. Ынчангаш бистиң республиканың чер-чер Советтери Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазының дугайында Хоойлузуунуң 1-ги үүлүнде айыттынган улуг эргелерни ам-даа долузу-биле ажыглавайн турар-дыр. Ооң ужурундан республиканың Дээди Соведи ол дугайында чижек саавырны ажылдап кылгаш, бадылаар болза таарымчалыг бооп турар.

Соян СОНАМ.
Депутаттың дузалакчызы.

ТЕЛЕКӨВҮРҮГ: МОСКВА — ТОКИО

Аңаа Россияның Президентизи Борис Ельцин киришкен

МОСКВА, сентябрь 6. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Японияже адбаннын аян-чоруу сентябрь 13-те эгелээр, «Силерним чуртунарда чамдык күштер «сонгу девискээрлер» дугайында айтырыгны хөлчок-ла нарыыдадыл турар-даа болза» аян-чорук эгелээр» деп, Россияның Президентизи Борис Ельцин Эн-эйч-кей деп япон радиотелекомпаниянын эрттиргени Москва—Токио телекөвүргүнүн чоруп турар үезинде үүге чугаалааш медеглээн. Телекөвүрүг эрткен субботада дамчыттынган. Россияның Президентизи аңаа Японияның ажыл-агыйжы бөлүктериниң болгаш хөй-ниити төлээлекчилериниң айтырыгларынга харыылаан.

Борис Ельцин телекөрүкчүлерге ону чурттун удуртулгазының, премьер-министр Киити Миядзаваның чалаазы-биле чедерин дагын сагындырган. Россияның Президентизиниң бодап турары-биле, Токиога чугаалажышкыннарның үезинде «ийи чурттарның аразында харылзааларны шапкынчыдарының оруктарын тывар херек, үүге дээрге ол элээн каш он чылдарның дургузында шуут-ла доңуруп каан ышкаш байдалга турган, мынчага чедир тайбын керээзи чардымаан». «Аян-чорук үезинде бис бүгү адырлар талазы-биле: экономика, эртем, культура, кадрлар белеткели, садыглажышын болгаш өске-даа талаларга харылзааларны экижиреринин болгаш калбартырының аргаларын тывар боор бис деп бодап турар мен» деп, Борис Ельцин чугаалаан.

Япон журналистериниң бодап турары-биле «сонгу девискээрлерни» эгидерингe эн сонуургалдыг бооп турар Немоpo хоорайның төлээлекчилериниң айтырыы: Россияның удуртукчузу девискээр айтырыының талазы-биле чүнү бодап турарыл?

Борис Ельцин ол айтырыгның тургустунун турарын бадыткаан, Токиога чугаалажыышкынныар үезинде ону чугаалажып көөр деп айыткан. Чижээ, ол айтырыгны шиитпирлээриниң талазы-биле менде 14 янзы хевирлиг саналдар бар деп, ол сагындырган. «Аян-чорук үезинде ол ортулуктарны дораан эгидип бээриниң дугайында шиитпир болу бээр деп баш удур бодаваазын» Президент Японияның чурттакчыларындан дилээн. «Мен силерниң идегелдериңнерни барымдаалап көөрүнге белен болгаш ону барымдаалаар-даа ужурлуг мен, ынчалзажок мен 150 миллион россияннарның сеткил-хөөнүн база барымдаалаар ужурлуг мен» деп, Борис Ельцин уламчылаан.

Борис Ельцин 1991 чылдың июньда Президент кылдыр сонгударының мурнунда-ла «ССНГ девискээрлернин» айтырыының талазы-биле бодунуң бодалдарын чугаалап турганын сагындырган. Ынчан-на ол айтырыгны шиитпирлээриниң беш үе-чадалыг саналын киргенин ол айыткан. Бирги үе-чада — ындыг айтырыг түрүп турар деп үүгин хүлээп көөрү. Ийиги үе-чада: ол ортулуктарны хостуг экономиктиг зона кылдыр чарлаары. Үшкүзү — ортулуктардан шериг күжүн шуут ырадыры. Ону боттандырарынга оон мурнунда саналдан турган 10 чыл хүүсааның орнунга, «бис ам ол хүүсааны 2-3 чыл кылдыр кызырарынга, шериглеривисти ол ортулуктардан бүрүүнбиле үндүреринге белен бис» деп, Президент чугаалаан. Бис белен бис, ынчалзажок Токиога ол дугайында дугуржур апаар» деп, Россия күрүнезинин удуртукчузу дейдеглээн.

Итуруп ортулукка төрүттүнген Цузуки ол ортулукта бодунуң төрелдериниң хөөрлериге чораанын чугаалааш, ол девискээрлерге хостуг чедип турарын чөпшээрээрин дилээн. Ол айтырыгны Президент кончуг чөптүг, сеткилсагышка дээп турар айтырыг деп хүлээп көргеш, Россияның удуртулгазы японнарның боттарының төрелдериниң хөөрлериге чедери-биле холбашкан бүгү айтырыгларны чөптүг шиитпирлээр деп аазаан. «Бүгү кызыгаарлаашкыннарны, шаптараазыннарны чок кылыр бис, ынаар чедерге кандыг-даа бижик, чөпшээрел чок болдурар бис» деп, Борис Ельцин медеглээн.

Россияда экономиктиг байдал дугайында айтырыгга харыылап ора, Борис Ельцин ол ындыг-ла кончуг халаптыг эвес деп айыткан. Амгы үеде Россияның экономиказы шиилчилге үе-чадазында, элээн улуг чергелиг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ынчалзажок «реформа программада көрдүгенин ёзугаар чоруп турар» деп, ол медеглээш, «бо чыл эн бергедээшкиннерниң чылы, а 93 чылда-ла быжыглып түрүмчүшкүн чедип алдынар, Россияның сан-хөө экономиктиг байдалы экижир. Ынчангаш бис силерниң-биле улуг хемчеглиг садыглажып болур апаар бис» деп, ол немээн.

Россияда будүрүүшкүнүн кудулаашкыны ам-даа барын Президент бадыткаан, оон-биле кады чурттун удуртулгазы «шериг чагырларын дыка эвээжеткен», шериг будүрүлгезинин секторун, шериг техниказын будүрүп үндүрерин кызырары боттанып турар деп тайылбырлаан. Ол шериг бюджедин 18 хүү кызыганының ачызында чедип алдының турар. Оон ангыда Президент Токиога аян-чоруунун үезинде дүшкүүрлүг чоруқту, оон иштинде Азия—Оожум океан девискээринге дүшкүүрлүг чоруқту чавырылдырарының саналдарын киирерин дыннаткан.

Россия күрүнеенин удуртукчузу Россия биле Японияның аразында экономиктиг харылзаалар дыка куду деннелде турун турарынга хараадалын илереткен. «Бис кожалар бис. Япония Россия дег, база бир улуг күрүне, ол талантылар болгаш технологиялар-биле бай-байлак. Ынчаарга Россияда база саналдаар, бээр үүлдер тыпты бээр. Хөгжүлделиг улуг эртем, хөлчок улуг чогаадыкчы күрлавыр бар, ынчалзажок, мээн бодап турарым-биле, харылзаалар айтырыгларын шуптузун шиитпирлээрин Курил ортулуктарының талазыбиле шиитпирлерден хамаарылгалыг кылдыр салып турар-дыр. А ол дээрге чөптүг эвес үүл-дүр: ол ийи айтырыгны ангылаар херек, экономиктиг харылзааларны хөгжүдери чугула, оон-биле чергелештир сонгу ортулуктарының айтырыын сайгарып көөр апаар» деп, Борис Ельцин демдеглээн.

Россияның Президентизи япон тывынгыр ажыл-агыйжыларны боттарының «өрченнерин» Россияның экономиказынга, хап алырыче кыйгырган, оон чугаалааны-биле, ынчанмас болза орайтап каар. Даштыкы ажыл-чорудулганы, даштыкы харылзаларны болгаш садыг-наймаанын хостуг болдурарының дугайында хоойлулар чурттаа хүлээп алдынганын, даштыкы садыышкынныарга эки чиигелдер барын ол дыннаткан. Мен Японияже-биле экономиктиг дутуржулганын төлевилелин аппар чыдар мен деп, Борис Ельцин чугаалаан. Бир эвес аңаа ат салдынар болза, ийи кожа күрүнелериниң удуртукчулары япон ажыл-агыйжыларда болгаш бистиң чуртувустун фирмаларының база организацияларының удуртукчуларында бар саналопалдарының, планнарының, программаларының күүсеттиниериниң магадылакчылары апаар.

Телекөвүргүнү эрттирип турар үезинде Россияда кадык камгаладының, чоныуң эмчи хандырылгазының дугайында айтырыг база тургустунган. Борис Ельцин Токиоже аян-чорук үезинде эмнелге хандырылгазының талазыбиле солчулгалар, информация каналдарын тургузарының дугайында база дугуржу алырын күзеп турарын илереткен.

Телекөвүргүнүн киржикчилери девискээрде шериг удур туржуушкунун чавырылдырарының болгаш ядролуг чепектги дүжүреринин айтыгларын база сонуургаан. Оон-биле холбаштыр Россияның баштыны бодунун АКШ-че чоокта чаагы аян-чорууунун үезинде президент Джордж Буш-биле стратегиг ядролуг чепектги, оон иштинде суг иштинин атомнуг хемелерин үштүк ийи кезиннге кызырарының дугайында дугуржулгага ат салганын сагындырган. Ядролуг октарның баштарын тайбын сорулгаларга ажыглаарының аргаларын Борис Ельцин чугаалаан.

Россияда ядролуг энергетиканың байдалының дугайында үүге чугаалааш, Борис Ельцин бистин чуртувус АЭС-тер талазы-биле хемчеглерни хүлээп ап турар деп айыткан. Ийи чылдың дургузунда амгы үеде ындыг-ла идегелдиг эвес бооп турар бирги салгалдың АЭС-ториниң блоктарын бүрүү-биле хаарын, а ийиги болгаш үшкү салгалдың блоктарын чаартырының төлевилелдерин ажылдан кылырын көргеп. Америк тускай эртемниглер бистиң специалистериниске АЭС-тернин айыыл чок чоруун делегей негелделериниге үүгүштүр таарыштыр кылырына дузалап турар. Оон аңгыда Президент амгы үеде АЭС-тернин делегей негелделериниге үүгле дүжүр эвес, бүгү россияннарга хамаарышкан чылыг сөстер, чаагай сеткил дээш өөрүп четтирлим деп, телекөвүргүнүн киржикчилериниге Борис Ельцин чугаалаан. Канчалзаа-даа найырал чүдеп-даа артык. Бистин найыралывыс быжыгып турун дээш, бистин улустарывыстың аразында кара чүве чок болзун дээш найыралывысты хөгжүдээлинер деп, ол кыйгырган.

Япон студентилериниң талазындан Японияже аныяк россияннарны хөйу-биле көрүп чорудар дугайында күүсеткин илереткен.

МООЛ МӨГЕ ШҮҮЛГЕН

(Агар-сандан ыяш дагылгазындан)

Самагалдай суурга ийи хүн үргүлчүлээн агар-сандан ыяш ойнырлалынга культурлуг болгаш спортчу хемчеглер хөйүбиле эрткен.

Байырлалдың спортчу кезээн бичии оолдарның тыва хүреш маргылдаазы-биле эгелээн. Аңаа он алды аныяк мөгелер киришкеннер. Моолдан аалдап келген бешки класстың (Уоса-Нур аймактын Тес сумузу) өөреникчизи Түменжаргал сөөлгү салыгда Ак-Эрик ортумак школазының өөреникчизи Алим Сарыгны октааш, бирги черни эзлээн. Самагалдай суурнун аныяк спортчузу Аяс Балзанаа болгаш Ак-Эриктиң төлээзи Эдик Сагаачы олар үшкү-дөрткү черни чаалап алганнар. Тинлекчи мөгелерге районнуң спорт комитединиң хүндүлүг бижиктерин болгаш акша шаңналын хөй чон көрүп турда байырлыг байдалга тывыскан.

Улуг улустуң чадаг чарыш маргылдаазынга база хөй спортчулар киришкен. Аңаа Валерий Дагба, Көгел Шагаачы, Баатыр Батчүүнүн (Моол), Владимир Намзыр олар шаңналдыг черни эзлээн.

Агар-сандан ыяш байырлалының спортчу программазының кол кезээ — тыва хүреш маргылдаазын аңаа келген аалчылар болгаш тес-хемчилер четтикпейн манап турган дээрзи чугаажок. Бо удаада 128 мөгени салыры планнаттынын турган. Ындыг-даа болза кажан хүрешти эгелээр деп турда, үүгле 80 ажыг мөге бар болган. Ынчангаш судья коллегиязы аразында дугурушкаш, кымны-даа хомудатпазы-биле бар мөгелерни шуптузун хүрешке киирштирген.

Бо хүрешке бистин сураглыг мөгелериивистен Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш, Владимир Монгуш, Максим Дажываа, Суктер Шимет, Урам-оол Донгак, Игорь Шожулчаа, моол мөгелерден ат-сураглыг спортчулар Сумуяа Өлзей, Моолдун «күүрүне эзири» Довров Тормонх, күүрүнеин «Арзылан мөгези» Тулгаа Өлзей, самбо болгаш дзю-до хүрештерге спорт мастери, Сеул болгаш Барселона олимпиадаларының киржикчизи Моолдуң күүрүнеин «Арзылан мөгези» Овдогийн Балжиням болгаш оон-даа өске сураглыг спортчулар маңаа хөй болду.

Тыванын сураглыг мөгелеринден Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушку, Александр Мижит-Доржу, Михаил Монгуш, Михаил Дулдуй болгаш оон-даа өске чамдык мөгелер улуг хүреш маргылдаазынга бо удаада киришээн.

Агар-сандан ыяш байырлалының хүреш маргылдаазынга киришкен 80 ажыг шиилидек мөгелериниң чартыы моол спортчулар болуп турар. Моол мурнунда эрткилээн хүрештерге бо хире саныг хөй моол мөгелер шоолуг киришпейн турган. Үүгле харын Мөнгүн-Тайга районга эрткен бир маргылдаага 40 хире моол мөгелер киришкен болгай. Ынчангаш бо удаада хүреш кончуг чидиг байдалга эрткен дээрзи чугаажок.

Хүрештин баштайгы салыгларында шырактар боттарының онагларын удаа-дараа октап, шөлдүн ортузунда Россияның болгаш Моолдуң күүрүне туктарын долгандыр девип каан турдулар.

Баштайгы салыгларда Тес-Хемден Максим Дажываа, Хасан Балчыт олар боттарының онагларын чараш октадылар. Колдуунда-ла шөлче үнген ийи мөгенин бирээзи-ле моол спортчу болуп турары улуг сонуургаачыг чорду. Моолдун сураглыг мөгези Довров Тормонх-биле Аяс Монгуш олар таварышты. Тормонх Тывага каш-даа келген. Тыва мөгелерин аргаларын кончуг эки билир болгаш дыка оваарымчалыг хүрежин кирди. Ындыг-даа болза үр болбаанда Аяс бодунун сүртенчиг удурланыкчызын доңгайтыр шелиппкен.

Шөлге Максим Дажываа хүрежин турда, чарлакчы микрофонга:

Чолдак сынныг күдер эрлер
Соянварның, Оюнварның,
Чоодуларның,
Шалыктарның,
Чолдуг хүүү — бөгүн-не боор.
деп шулуктээрге, чон дин-

(Төнчүү 4-кү арында).

«ОЛ КИЖИ СИЛЕР ЫШКА ЖЫҢАРЖЫЛ...»

Өртемчей... Чер, Дээриин шапшылгааы, ө-шаг... Ол түү-биле кижиниң амыдыралы тудуп. Чырык чер ырыга төрүттүнген дораан кижи амытаныың хуу амыдыралы эгелээр болгай. Анаа-дааа таваржыр: өөрүшкү, чугаарал, аас-кежик, ажыг-түүжүг. Амыдыралдың ээрдагыр оруктарын эртери ыңгыр-ла белен эвес. Бойдустуң хайрлааны бо кыска назын-ужугун эрте бээр. Эскертиннес. Хар алданга үзүрге, амга топтал көре бээр сен. Бо-зуниу, долгандыр турар бойдусту, амыдыралды-даа эскерип көөр сен. Ынчан улуг ыңгаш, чугааланыр сен: «Эх, алдан чылдың ужуп эрте бергени бо-ла ышкажылы! Көк бажыңым суйбаар сен. Өткен үени сеңээ кым-даа өгидип бербес. Чингис-Хаан Сезин чалыыттан алыр дээш делегейиңе эн ыштыг ыбинидилиг бурган-чүдээниг, чуулгаазын кижилерин чыпкээрге, «Бойдус чаалын эскертип шыдавас бис» дээн үүве-дир.

Кижиниң амыдыралы дыга-ла кыска. Бир катап коайын келириңге-ле, бажыңдүгү көгерип келген, хаваанны сыгылар артыкчан бо-дур... Бай-Тайганың шынпыында күзүн эрте дүшкен-дар дег, бажыңын дүгү мөңгүнелип келзе-даа, арыныың язык-чаагайы, аныяксы — оны назыны дөгүй берген эрдир бо деп эскерериниң кандыг-даа барымдаазы чок. Ларын-даа чамдык кадай кыстаар 40 чаа-ла чедип чоорур ыдыр болаан, «баштың дүгү, барымдаа чок» деп коданнан ырлаза-даа хөңгү-ле бээр.

Ийе харын, мээн мурнумда сан дорт туруп алган хүлүмзүрүп чугаалап турар эжимни магадап, дыннап тур мен. Оон чаны черле ыңдыг. Чүгакыр эвес-даа бол, сестуг-ковчуг чарт, чиге адаар. Бодамчалыр, далаш чок, чечен-берген чугаазы кижини чайгаар-ла хандыра бээр. Ынчангаш ону дыннап-ла олуруксаан келир. Радиога тарылбыр кыла бээрге, улуспуң оон салдынмастар, соонуургай бээр чылдагааны ыгак-ла ыңда болгай.

Оон-биле кады 1950 чылда Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскан мен. Эжимни, чаңгыс классчымны аттыолазын Хертек Седен Кудурукпаевич дээр ийин. Оон амыдыралын каксы таныштырайн. Ол 1932 чылда Бай-Тайга районуң Шуйга, тыва улустуң чаа амыдырал-чуртталгазы дээш идепкейлиг демиселиге хорааан Кудурукпай дээр хувискаалчы кижиниң өг-оңдезиниге төрүттүнген. Шынап-ла, үе өрткени эскертинмес чүве-дир. Седен Хертек дүүн чаа-ла чаңгыс классчылары чогаалчы Екатерина Танова, юрист Шагдыр Куулар, эртемден Крас Салчак, ужудукчу Алексей Чимий-оол, башкы Сүгдер Содунам одар-биле кадыынак башкывыс Белек-Байырың чечен чугаазын класста кичээңгейлиг дыннап олурган шиңаш сагындырардыр.

Кижиниң назыны кыскадаа болза, амыдыралдың улуг чалгыглары кижи амытаныы, чеже бөөшкүү дег, ол-бо эриктерже каш-даа катап үндүр чалгыылаар. Седен Хертек күш-ажылчы амыдыралче киргеш, ыңдыг чалгыгларга удаа-дараа таваржып турган.

Абаканың башкы институдун 1952 чылда дооскан, 20-ле харлыг хып дээн аныяк эр Тээлиниң ортумак школазынга башкылай берген. Седен Кудурукпаевич кандыг-даа ажылдан чажам дивес, кайгамчык кызымак кижи болгай. Ажылдай бергенде үе-шак-даа харамнанмас, кылган ажылын эчизинге чедирбээнде, оон сеткилин-даа оожукпас, оон ыңдыг чанчылы алазынган салган келген боор. Башкылааш үр болбаанда өөренникчилериң хүндүткелин, идегелин ол чаалап апкан. Кандыг-даа кижиге кол чүве идегел болгай. Өскен-төрөөн Бай-Тайгазынга башкылап, улус өөредилгениң шуугумуна 10 чыл ажылдаан. Оон ажылынга кызымаан, кылган ижинге харысалгалыын, идепкейлинн барымдаалап көргеш, ону удаа-дараа од-бо ажылдарже депшидип-ле турун бээр. Ол чорук Седенни база оюп эртпээн. Ону облкүүскомче депшидип, облкүүском даргазының оралакчызынга дузалакчы кылып каан. Анаа 4 чыл бараан болгаш 1964 чылда парлалгаже шилгээн. Черле салым-чаанныг, кылган ажылынга долу бердинер кижи болгаш үр-даа үе эртпээнде журналист мергежилди шиңгээдип ап, хоочун эстеринге мактадыр апарган. Шак-ла ышкаар радиога, «Шын» солунга каттыныр 18 чыл дургузунда ажыт даап, дыка хөй чүүлдерни, очерктерни, улустуң сагышсеткилин оттуруп, хөледелиттер материалдарны, дамчыдылгаларны кылган. Ынчангаш ол хоочун журналисти республиканың номчукчулары, дыннакчылары таныыр, хүндүлээр апарган. Ол дугайында каш чижектен мооң адаанга киирип көрейн.

Эжим дугайында сөс

Седен Кудурукпаевичниң эн эки мөзү-шыкары, оон салым-чаанныг журналист апарганын «Шын» солунга кады ажылдай бергеш, караам-биле көрүп бүзүрээн мен. Ажыы-биле чугаалаарга, мынча ботка ажылдап келгеш, ол дег кызымак, ажылгыр, могап-шылавас, ак-сеткилдиг, даанган ажылынга ээ-харысалгалыг, ажыл бүрүзүнге бүрүн бердинер кижиге ховар таварышкан мен. Кады өөрүнүн чораан эжи боорга, хөределп, мактап тур деп бодаанар. Кандыг-даа үвениң шыны хөрек.

«Шын» солунуң эң аар ажылдыг, улуг килдизи көдээ ажыл-агый килдизи чүве болгай. Ол билдингир. Чүге дизе көдээ ажыл-агый — республика экономиказының кол өзүү. Килдиске чүгле чагаа безин дыка хөй келир. Оон кадында сургакчылап чораан, сайгарып истээр чогаалар черле үзүлбес. Ай санында чагаалар сайгарылгазын килдистер аяы-биле түнеп көөр чүве болгай. (Килдисте үш кижи ажылдап турза-даа, чагааларны сайгарып күш четпейн турган). Көдээ ажыл-агый килдизи үргүлүү өкүдүруктуг» артар турган. Ынчангаш оон «күдүрүүн» арыдар дээш өске килдистер бо-ла шефтеп дузалажы бээр чүве.

Килдис «аар» дээрзин Седен Кудурукпаевичиге ол-килдисти эргелекчилен кирерде, ажыы-биле сагындырган бис. «Кызым көөр мен ыйнаан» деп каан. Ай эртпээнде-ле килдистиң ажылы бир янзы «хуулуп» эгелээн, үргүлүү чемеледип турган килдистиң кулаа дыштанган. А харын ол килдистен үлегер алынар деп, өске килдистерни кыйгырар апарган бис. Килдиске ай-аяы-биле чыглып чыткан сиредин кылыр, харылаар, истээр чагаалар «сиген», ажылдаан чагаалар папказы деп эгелээн. Ай санында килдис эргелекчизиниң ажылдаан, харылаан, истеп сайгарган чагааларының саны ажылдап турар корреспондентилериннен хөй апарган. «Бо чүү апаарды?» деп корреспондентилерден ол дугайын айтырарга, олар каттырышкаш, мынчаар харылаар: «Седен Кудурукпаевич биске үлеп берген чагааларын болу-ла ажылдап, сайгарын, харылап каапкан болур кижи-дир. Ынча үе-шакты та кайын тып ап турар кижи чүве!»

Шынап-ла, ынча үе-шакты кайын тып ап турар кижи чүве. Корреспондентилерге бодаарга, килдис эргелекчизи кижиниң чардыгар, чаржалажыр чүвези-ле хөй. Редактор кел дээр, редколлегияга хуралдаар, чагаалар сайгарылгазынга киржир. Ынчан СЭКП обкому, Минчевулел, Дээди Совет бо-ла кел дээр, оон ыңай янзы-бүрү чергелиг хуралдар, конференциялар, семинарлар дээш барбас, киришпес-ле чүвези чок турган. Ол хиреде-ле үе-шак аная четчап турган. Оон аксыдан «четтикпейн тур мен» деп сесту чаңгыс-даа катап дыннаваан бис. Ынчангаш редакциияның чогаалыкчы ажылдакчылары пат-ла кайгап чугаалажыр турду. Кайгамчыда ажылгыр кижи. «Ооза-да корреспондентнаеринер чагааларын чүге ажылдай бээр силер?» деп айтырарга хүлүмзүрээш, ол мынча дээр: «Ажылдаттынмаан чагаа чыдарга сеткилим дөспес кижидир мен».

Сеткили дөспес ыңдыг өлдептиг кижи болгай. Ол ажыл шагы төнген, соонда-даа, дыштаныр үеңерде-даа редакцияда бо-ла чеде хөнүп келген, ажылдап-ла, ажылдап-ла олурар чаныг. Таканчан могап-шылавас чүве. Ында бир-ле чажыт бар. Ону сиңдеге бүдүү чугаалаар боладыг мен. Меңи бурууда-ды бербес-ле боор. Толгутомаанныг кижи болгай.

Кандыг чажыдыл ол? Ол дээрге хүнүү-ше хан-дамырын сайзырадыр, үйгу-чыдын чок, эрес кижи. Хан-дамырын сайзырадыр дээримге, чамдык кижилер каттыржыр чадавас. Ында чажыт чүү боор деп аан. Холун, будун сарбаннадыр чайып каап, чамдык эштер «мен спортчу кижи мен» деп мактангылаар болгай. А Седен Кудурукпаевич ындыг эвес. Ол хүнүү-не эртеңгиинин 6 шак четпээнде Улуг-Хем эриин өрү маннаап. Культура парызын дескиргеш, сепке эштил-эштип, дедир ол-ла оруу-биле маннап бадар. Хүнүү-не он километрин маннап эртер. Ынчайгаш оон могавас-шылавас чоруунун бир үнер дөзү ол болун турар. Ол шыкаш боду болун тудуп, организастап, бүгү күжүн мөөнеп билири. Ындыг ажылгыр, шынчы, чазык-чаагай, эрес-омак кижи аныяксыг болбайн канчаар.

Чамдык шүүшпен эштер ышкаш, чүгле чагаалар-биле «хүрежип» олурбас, аажок шимчегир, бир-ле чаа чүвени тып алган, бижип эккелген болур. Секретариатты шуут амыратпас. Ында бо-ла эртен эрте чеде берген сиңмону салынар деп негээн, дилээн турар. Чок-ла болза, ындыг чүве болур дээндир, ынча строктан арттырыл көрүнер деп баш удур дутуржуп кээр. Ынчангаш секретариат-даа Седен Кудурукпаевичиниң чагыт, дилээн ыяап-ла күүседир. Чүге дээрге ол чугаалаан, аазаан сөзүнге ыяап-ла ээ болур, күүседир кижи болгай.

Седен Кудурукпаевич чаа чүүлдерни үргүлүү дилеп чоруур, тывынгыр, тыныызык, эскеричел кижи. Килдистиң ажылын эжиждер, оон материалдарын солун, номчуштуг, ханы уткалыг болдурар дээш дыка-ла орадажып турду. Килдистиң ажылынын кол үгшини ол арга-дуржулга солчуруунче, ажылдын ажыктын бедидериниче утландыр тургускан. Эргеш рубрикалар чаартынган. «Хойлуг кижи каас» деп арынны «Чеди чүзүн малын турда» деп эге-биле солаан. Ынчангаш анаа парлаан материалдарының темазы делгемчеен, чүгле хойжулар дугайында эвес, а харын бүгү мал ажылдыгларын ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын чыдыдар аргалыг болу берген. Дуржулга солчуруунун бүдүн арны-даа кестүп келген. Черле ынчаш көдээ ажыл-агый килдизи редакциядa мурнакчы килдис апарган.

Каяа-даа ажылдааш Седен Кудурукпаевич бодунуң кады ажылдаан эш-өөрүүнүң хүндүлел, бүзүрелин кызымаккай, могап-шылаг билбес шудургузу-биле, идепкейлиг, тывынгыр чоруу-биле чаалап ап келген. Ол радиожурналист апаргаш, база-ла бүгү республикага сураггаан солун дамчыдылгаларның тывызык, тывынгыр автору болу берген. Оон эгелеп кааны солун дамчыдылгалары ам-даа уламчылавышаан. Анаа чижек кылдыр «Хойжуларның радиостанциязын» ал көрээли. Хойжуларның ол ынак дамчыдылгазы 1967 чылда эфирге бир дугаар чаңгыланып үнген. Ону организастап тургускан-нарның бирээзи Седен Хертек болгай Дамчыдылганың дылдомаан чеченчидип, темазын янзы-бүрү болдуруп, шагын үзадыр дээш Седен Кудурукпаевич дыка хөй үүлдү кылган. Оон саналдап киргеннби-биле, бодунуң кылын белектээнн-биле малды азыраарының радио-кичээлин, бойдуста, амыдыралда солун үүлдерни, малчыннарга турасказаткан чечен чугааларны, ырыларны, шүлүктерни дамчыдылгага немээн. Ынчангаш хойжуларның ынак дамчыдылгазы улам солун, байлак, чечен-мерген апарган. Ол дугайында хоочун журналист С. К. Шойгу мынчаар чугаалаар: «Бир малчынның аалына чеде бээримге, бөгүн хурал, кичээл-даа болбас, солун каапкан бис. Чүге дизе «Хойжуларның радиостанциязының» дамчыдылгазы болур, ону дыннаар бис» дээн.

Оон ынай база бир солун таварылга болган. Седен Кудурукпаевич бир катап Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң мурнакчы малчыны Шимит Серенниң аалына чеде бергеш, танызын ап тура, адын адаан. Малчын олче топтап көрбүшаан, өөрүшкүлүг алгыра каапкан: «Оо, ол кижи силер ышкажынаржыл! Танызыр-биле бис ийин, дамчыдылганарны дыннааш, сонуургаар, магадаар улус бис» дээн. Ол ышкаш Седен Хертектиң кылган дамчыдылгаларын мактап, үнелеп олурган малчыннарга таварышканын Ендан Дартан-оол болгаш өске-даа журналистер летучкалар үезинде удаа-дараа дыннадыр турган. Номчукчуунуң дыннакчынын үнелеп дег, улуг шаннал журналист кижиге кака турар боор.

Седен Кудурукпаевич Тывада сураггаан радио-тайылбырлакчы (ындыг тайылбырлакчыларны чүгле салаа базын санаар бис. Ол коончуг ховар мергежил болур). Эгезинде каксы чугаалаан мен. Оон сорунзалыг үнүн сонуургавас кижи чок. Чүге дизе оон ниити билии ханы, хөй янзылыг болташ делгем. Делегей байдалын, кайда-даа болуп турар болуушкуннарны дүрген сегирип алгаш, билдилиг сайгарын билир салым-чаанныг кижи. Ынчангаш оон тайылбыры бүгүдеге билдингир, четкир болташ ханы, солун.

База бир чугаалаар дээн үүлүм болза, Седен Хертек дээрге кижизиг мөзү-шынар талазы-биле онзагай кижи. Кады ажылдап чоруур эш-өөрүшге эптиг-ээлдек, дузаргак, хүндүлээчел. Оон мунгаргай, хөлүгүр, хыйланып, хемиреннп, коончуттунуп чораанын кым-даа эскерип көрбээн. Үргүлүү хүлүмзүрүп чоруур, амыдыралга ынак кижи чүве. Ындыг кижи-биле чаңгыс черге кады ажылдаарга, ынак, чырык, ажыл безин бүдүүгүр болур чүве.

Ол хөрээн дөгеп, мен мен деп алгырып, улус мурнунче чүткүп, бодун боду көөргеттинип чорбас болгаш «эскертиннес» кижилер аразында артыкан хоочун, мергежилдиг, салым-чаанныг журналист болуп турар. Оон тыва чонга бараалгаткан ажыл-үүлезин мынча ботка чогуур черлерден болур-чогууру-биле үнелеп көрбээн, эскербейн-даа чоруур. Ынчангаш бо-үүлүү бижиринче ол чорук албадаан чүве. Бир эвес мээн үнүм үстүү черлерге дыңналы берзе, аас-кежиктиг-ле болур мен. Ынчаарда Седен Кудурукпаевичиниң «алдын» хөлүн чоргаарал-бле адыштаан, «Белик шаннал-биле!» дээш, мөңгүн бажың камныг, эргелиг чыттаар ийик мен.

Валерий ШАРАВИИ.

БАЙ-ДАГНЫҢ СИГЕН ШӨЛДЕРИНДЕ

Эрзин районуң «Чаа орук» каттышкан ажыл-агыйы районда хамаанчок, республикада эң-не хөй хойлуг ажыл-агый болуп турар. Бо чылын бай-дагжылар 3010 чайгаар үнген сиген кылыр планын бо хүннерде 1332 тонна кылдыр күүседип, эрткен чылларга бодаарга, эрестиг ажылдаан турарлар. Каттышкан ажыл-агыйның чаа директору Андрей Шожалович Тюлюш удуртукчу ажылга хөөмөлек-даа болза, боду хол кадыырын туткаш, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп, бай-дагжыларның хей-аъдын көдүрүп, сиген белетелиниче чоонуг билдилиг организастап, ниитиниң малынга чем курлавырын ыяк белеткээр үүле-керекти ам-даа белик темп-биле чорудуп турар.

Ажыл-агыйда тургустунган дөрт хойжу кооперативтен Чөөгей кооператив (даргалары Алдын-кыс Агыын, Сулдем Өлзей) сиген кезилдезинче малчыннарын долуулуу-биле организастап ыыдаанкар. Малчыннар Очур-Хөө Хорлуу, Дадар-оол Мандал-оол, Эрес-оол Дүүген олар 15-25 тонна эки ышнарлыг сигенин кыштагларында чедирип алганнар. Олар сигенинин ам-даа немей дүжүрөрлер.

«Бай-Хөл» кооператив (даргазы Нина Сагды) база багай эвес ажылдап турар. Кооперативте мурнакчы малчыннар Свердов Хайын, Шахмандуу Чамыян 20-25 тонна сигенни кыштагларында чедирип, сараатган адраннар.

Фронтучу, эки турачы Севээн Адыжы аттыг кооператив (даргазы Сергей Дупчур) база хоомай эвес ажылдап турар. Малчыннар Семён Сагаачы, Алексей Манчык, Ким Сат, Сандан-оол Биликти 20,5-тен 30 тонна чедир сигенни кезип белеткээш, кыштагларында чедиргеннер.

Керээ өзугаар ажылдап турар Сергек Тамы-Сюрюн бо тонна, механизастаан бригада (бригадири Иван Дупчур) 506 тонна планын 600 тонна кылдыр ажыр күүседип, амдаа эрес-шудургу чоруун көргүзүп турар. Олар планын 200 хуу күүседирин планнап алган дээрзин Иван Санчыевич Дупчур бүзүрелдиг чугаалап олурду.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин район.

КЫШ АҢАА КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Олег Опакай школага өөренип турган-ла малчыннаар күзелдиг чораан. Алды чыл буруңгаар совхозтуң директорунга баргаш, билдиниишкинин бээрге, оозу бичии саазын тудускаш, мону бригадирге аппарын бер дээн. Барык 300 чыгыы дунгужунга ооллаар аныяк хойну хүлүмзүрүп алгаш, ажылдан киринген. Баштайгы чылында төрүүр чүс хойдан-на 82 хураган камгалап алгаш, мактаан. Ажылдаан алды чылында эки малчын болуп, мактаныр шаннадын келген.

Эрткен кыш «Тээли» совхозтуң девискээринге берге болган. Ниитинин-даа, кижиларнин хуу-даа малы улуг могаралга таварышкан. Олег Опакай берге кыштын чымысын ылаптыы-биле шыдажып эрткен. Чүс хойга онаштыр 10 хураганны ап, ниитизи-биле 270 ажыгны совхозунга өстүрүп берген. Тыва уксалыг бир хойдан-на 1 кг. 800 грамм дүктү кыргын ап, ылаанын ажыр күүсеткен. Ынчангаш Олег Опакай республика Чаазымына киржир аас-кежиктиг болган.

— Белик көргүзүглериниңдезиннери чүде ирги. Олег Чораан-оолович?— деп оон айтырдым.

Ол шала хүлүмзүрүп каап ынча диди:

— Мал чемин хөйну белеткеп алыр болза, кандыг-даа берге ыяк коргунчуг эвес болур чүве. Сиген кезер сеткаттыг тускай черлиг мен. Кандыг-даа кандаашкынныг ыыла сиген эки дүкер чер. Эрткен чылын 40 ажыг тонна сиген белеткен алгаш, маанымны колдуунда тургузуп ыыран турдум. Азыралгаан, кадатка-даа турар болгаш хоюмнуң куш-дөнгелиинин-даа баксыраваан. Хоовус апрель айдан эгелеп ооллаан. Чылында төрүттүнген хураганнар белериниң сүлүүнге колдуунда тодар боор чүве. Ынчангаш апрель айда өскө чем чаңгыдаас, сонгаачы база ажыглаас бис. Хураганнар 7-8 хонгаш, белеп-биле кады одарлай бээр. Чылында төрүттүнген хураганнарның өзүлдези эки боор чүве. Чамдыктары январьда төрүттүнген хураганнарны дүгүнүп-даа, дезизиниин-даа талазы-биле ажа бээр. Хоовус орай ооллаан болгаш хураганнарын август айны сөөлүүреди үстүвүе. Бир баштан дириг дезизи 23-24 кг чедип турду. Чамдыктары 30 кг безин чеде бээр чорду. Ынчангаш хойну апрель айдан эгелеп ооллаарын ажыктыг деп чүвени херек кырында көрүп тур бис. Хоовустуң эдержилгезин октябрь айның 20-деи ыыай чорудар бис.

Малды чайын, күзүн семиртип алырга, кыштың эки эртер, төлү улуг-шыырак, эъткир, дуккур болур. Турааның Чүглуг-Ойга чайлаар улус бис. Тайга чер болганындан оът-сигени арбын, эки оран. Хоовус өлүн зенгин-семирээн чүве бо. Күзүн изиг оъттуг черге ылан семиртин алыр бис.

— Олег Чораан-оолович, келизи барын бистин совхозтуң эки хойжузу болур кижи. Мал ажылының тускай эртемниглериниң арга-сүмезин коючуг дыннаар-дыр. Малынга, ылангыя чаш хураганнаргa зарыгларга үзүү тарыышкынны кадайы Лариса Монгушовна-биле кады чогуур ой-шаанда кылып алыр. Чазын саргы-биле демселди бага ыыгыы чоорудаар улус. Шак ыңдыг кежээ, дыннангыр, биче сеткилдиг болгаш коргузүглери чыл саныында эки болуп чоруурунун ужуру-даа ыңда ийиндеп, «Тээли» совхозтуң кол зоотехниги Иван Маннайович Монгушка бистиң чугаалыска киржип, оларга чогааралын илередип олурду.

Олег Опакай кыштаглаашкынга эки белеткеннип, кажда-хораазынын септелгезин боттанап турган кылып каапкан. Дар-саар септелгезин кыштаага хонуп алгаш, кылын алыр. Ынчангаш ажа-кыш коргунчуг эвес.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Школа болгаш амыдырал

НОМНАР, БАШКЫ КАДРЛАР ЧЕДИШПЕС

Бастин делгем чуртувуста дет школаларының чаа өөредилге чылы эгелээн, өөренникчилерни чайны дыштанылгазының үезинде чер-черде школа бүрүзүнде кандыг ескерилгелер, белеткел ажылдары чоруттунганын хөй-хөй ада-иелериниң сонуургаа турары чугаажок.

Бо талазы-биле Чаа-Хөл район школазында байдалды көөзээн.

Чаа-Хөл школазы чаа тургустунган, районда эң-не хөй өөренникчилиг школаларның бирээзи. «Эрткен өөредилге чылында 1037 өөренкчи ийи эзлчегдиг өөренип кыштаан» — деп, өөредилге эргелекчизи Светлана Кыспай-ооловна Дондук-оол чугаалады. Ынчалзы-даа школаның ниити төнүктүкен одалга системазы «Найырал» совхозтуң бүрүүзү-биле донуп-чарлып үрелгеп болганда, өөренникчилер чамдык айларда үзүктелип, өөренмейн турганнар.

Чаа-Хөл школазы республикада эң-ле улуг, амгы үеним негелдезинге дүүшкен төлевилелдиг, иштинде тудуш интерниттыг, столоваялыг, спорт залдыг, тускай делгем школа болуп турар. Ындыг улуг школаның төнүктүкен одалга системазының үрелгениинден чаа өөредилге чылынга уткуштур школаның чайны септелгези сөөлгү хүннерге чедир улуг бергедээшкиннерге чедирген. Солуур батарея, хоолайлар садып алыр акша чедишпес. Ынчалзы-даа школа, интернат чугайлаттынган, өөредилгенин кол корпустары доозулаттынган.

Башкы кадрлар-биле четчелеттинмээн. Школага ам-даа шы-музыка, тыва болгаш англыскы дылдар башкылары чүгүла херек болуп турар. Оларның чок болуп турар чыдлаганы—башкылар олуртур бажыңнарның чогунда. Мен бозаарымга, Чаа-Хөлде ыңай дилер пилорама бар, тайгазы чоок. Чүгле совхозтуң дузазы-биле школаның дирехтору Алексей Монгуш коллективи-биле шала тукан бажыннарны тендүр кылып ап болурунуң аргазы бар. Бергедээшкиннер турза-даа, Чаа-Хөл школазының чамдык доозукчулары чайны үеде чурттуп дээди өөредилге черлерине экзаменнерни чедиишкиниг дужаганнар. Франческо Сапык, Марьяна Монгуш Барнаулдун эмчи институдунче, Манчалмаа Долаана, Данзын Чойганмаа, Вика Оюн Кызылдың башкы институдунче, хоочун башкы Маады Анчыкайның уруу Алла Маады бо чылын Чаа-Хөл ортумак школазын мөнгүн медаль-биле доскаш, Иркутскинин эмчи институдунче, өөредилге эргелекчизи Светлана Дондук-оолдун 5 классын эгелеп орус дыл башкылап доостурган өөренкчизи Алимаа Кызыл-оол көдээ ажыл-агый университединин Кызылда филиалынче тус-туста шылгалданы чедиишкиниг дужаган чорук—Чаа-Хөл башкыдарының чедиишкини-дир. Оларның арасында Елизавета Шурукуевна Манчалмаа, Хадынмаа Дюлюшевна Чанба, Анчыкай Чадамбаевич Маады ышкаш, хоочуннарның үлүг-хуузу бар дээрзин демдеглээри өөрүнчүг!

Чаа-Хөл школазының биология башкылары Вера Долааановна Лопсан, Досумаа Лопсановна Кенден оларның удуртулгазы-биле 5-8 класстың өөренкчилери бүдүүлгениң чайны практиказын эртирип, чаа өөредилге чылынга уткуштур школаның девискээринге картошканы, огурецтин, помидорнуң чаагай дүжүүдүн өстүргеннер.

Булун-Терек ортумак школазында (директору Олуп Оюдевич Кечил-оол) байдал өскелерниндеи канчар-даа дээре. Школаның чайны септелгези июль 1-те чедир бүрүн доозулган. Стол, сандай, парталарның үүрмек кезектерин септеп-септеп, чугайлап, дозулаанындан ангыла. Булун-Терек школазының дузалаг ажыл-агыйының эки талазын айтыры чүгүла. Башкыларын күжү-биле 1 га чер де картошканы олуртқан. Аймырлыг ховузунда чингетарааны тараан. Өөреникчилериниң өстүрүп турары 5 хаванының чамдыызы төрүп алган. Ол бүгүнү школаның таныылы Бады Шахтар-оол харылап, хайгаарап, ажаажыр турар.

Ак-Туруг суурда ортумак болгаш долу эвес (9 класска чедир) ийи школа барык деңге хуваатынган өөренип турар. Ол школа дозу четпезинден интерната онаалга күүсеттирер парталарның тумбочкаларының үстүү кыры, ийлерин будаан. Ол ышкаш школа одалга системазы-биле боду хандыртынар. Школа девискээринде хөмүрдаш сөөртүлгезинин дажылгазы уламчылап турар. Хоочун башкы Василий Опаевич Өлзей күш-ажылдын мастерскаязын болдунуп күжү-биле ыяк-ла, тыва национал хереселдер: согаш, бала, десни салыр тускай өрээлди чугайлап, дозулаан алган. Хоочун башкылар Александра Дембирел, Вера Даңдар оларның дорт удуртулгазы-биле школаның дузалаг ажыл-агыйының онзагай талазын сонуургадым. Ак-Туруг школазының үстүү классларының өөренкчилера кышкы үеде малчыннарга дузалажып, эълчег өөгаар сакманчылап ажылдап кыштаар. Өөредилге чылы эгелей бергенде өөренкчилер иниги кичээл-биле өөрөтпээн билиин чедир өөренип ал турар. Эки сакманчылар ажылдааны дээш совхозмуринуңдан ачай, хураган-биле шаннадын турар. Ынчангаш Ак-Туруг школазының дузалаг ажыл-агыйында хаванда ангыда, ешку, хой, хураган база бар. Оларны чайгы үеде семиртп азыраары дээрге-ле, өөренкчилериниң чаа өөредилге чылынга белээ ол болган.

Чаа-Хөл районда школаларның байдалы ындыг-дыр. Школа бүрүзүнде чамдык башкыларга методиктиг номнар, өөредилге номнарының, башкы кадрларының чедишпези—районоңун, школа администрацияларының багай ажылын илередип турар.

Калиндүү КЫЗЫЛ-ООЛ.

КАТТЫЖЫП ТУР МЕН

Журналист. Кымыл?

Дугаары 128 «Шынга» үнген Тывада сураглыг болгаш хоочун журналистиниң бирээзи Алексей Дутержаанның «Журналист» деп эгелиг үүлүүге хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередип олур мен. Ол үүлүде журналист кижиге чугула болгаш моон сонгаар-даа бижыг турушту болур кылдыр шиитпирлээр айтырыгны кедүрүп турары үүлдүг-дүр деп санаар мен. Ийе, журналистиң чымыжы улуг, харысалгазы бедик. Чон ортузунда, парлалгада оларның кирип турар улуг-хуузу улуг рольду ойнап турар. Журналистер ажыл-ижинин аяы-биле үргүлүү кижилер арасында чоруп чоруурлар. Ажыл, амыдыралдың эки-багай-даа талаарын чүгле көргеш, билгеш-биле чырыдып бижип турарлар. Чамдык кижилериниң талазындан «журналист кижи Дээрге чер кезип, товар чоруп, шөлээн, хостуг амыдыралдыг кижи ышкажыл» дээн хөөнүүлер бар. Ындыг болаалдарга шүүтла үзүп мен. Журналист кижи болуп турар болуушкуннарны эң-не хөнүм-биле медерип билир, боду журналистиканың ханы билиглери-биле чепсетленген, быжыг туруштуг, журналист кижиниң эти-казын хажык чок сагып билир кижи деп билир мен. Ынчалза-даа кижи бүрүзү база журналист болуп шыдавас. Ажыл чымыштыг, берге, ол талазы-биле салым-чаанныг, чогаадыкчы күш, сестүн чидиг, оон ыңнарлыг, дээштин журналист кижиден хамааржыр.

Редакцияга хөй-ле чагаалар чоодан кээп турарын билир мен. Чамдык бижиккилериниг канчаар бижип турар деп бодаар силер. Олар дорадан парлапкы дег ыңдыр бижиир дей бе? Журналист кижи бижиккилерден келген чагааларны парлалгага таварыштыр эде ажылдаар, сеспомдап эдер, хоюглаар, фактыларын шынын, мегезин ылавылаар. Мын бо безин ажыл кайы хире хөй ө-шак үндүрүп турар-дыр. Оон кадында факт, барымдааланы бадыткаттынмаан, нүүлдеп бижээн, авторуун ат-сыны база чок (анонимныг) чагаалар баа хөй болур. Бо чорук журналистиниң ажылынга доозулдуктар дег, доозан-мооган болуп турар болбайн аан.

Бистиң республикада, шынап-ла, хоочун-даа, аныяк-даа, салгалдың шымрак журналистери эвээш эвес. Оларга мынча ботка алдарлыг атсып-даа тывысканын, үнелевейн турары хомдаанчыг. Оларның аразында хар-назыны улгадып, кирыш турарлары-да бар-дыр. Чамдык журналистериис бүгү назынын парлалгага эрттиргеш, кандыг-даа шаннал-мактал ап четтикпейн «кызыл-дустап» чоруп каарлары база-ла бар. Ынчангаш оода чалаарда, ам артып калган назы-хары дөгүй берген, каш санныг хоочун журналистериниске кандыг-бир аттардан тыпсып көрзе деп коннуг-ла күүзээр мен. Мурнумда чылдарда кандыг туружук. Соңгаар коорайлардан орус ансамбльдер артистери Кызылга кээп ырлажы каапкаш бааргa каш хонгаанда, оларга ат тывысканының чарлыын парлап каан чоруур ышкажык. А көдээ чон оларны ат-сывын адап билир хамаанчок, арыын безин көөрдөп болур.

Оттуда үүлүүде автор журналист Сарыг-оол Куулардың дутайында бижип турар. Мынарганнай аалына чедирер дээрзин дег, анаа хамаарыштыр база каш сес чугаалаасадым. Сарыг-оол Тамба-Сюрюновичиниң бодум хуумда сезен чылдарның эгезинден эгелеп билир мен. Боду оожум, топтуг кижи. Ол биске — көдээ бижиккилерге бодунуң журналисти арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур кижилериниң бирээзи деп ажыыбиле чугаалаар мен. Кажан ол бистин ырак Бай-Тайга кожуунга ажыл-ижинин аяы-биле сургакчылап чораан үеленде кожуунда «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының ажыл-ижи-биле таныжып, санал-онаалдарны берип келген. Чогаадыкчы эш-өөрүм болур Кек-оол Салчак, Светлана Самбый-оол, Мөңгүн-оол Сонам, Чечекмаа Саая оларның чогаалдарын ханызы-биле сайгарып, чедер-четпес талаларын кызыл ыңнарывыска чугаалап берип чорду.

Журналистериниң ажыл-ижин моон сонгаар төптүү-биле үнелээр боор дээрзин Тываның Чазааңга бүзүреевишаан, журналист Алексей Дутержаанның кедүрген үүлүүге бүүлүү-биле каттыжып тур мен.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
(«Шынның шыттан дамгаар көрр.)

АЖЫКТЫГ ДЫШТАНГАННАР

Тээлиниң № 1 ортумак школазының 8-ки классчылары, шупту 33 өөренкчи, школада күш-ажыл башкызы Николай Кержекович Салчактың удуртулгазы-биле Бай-Тал суму чагыргазының девискээринге хамааржыр Чинге-Даг деп черге дыт үрезиниерни олуртуру-биле кожуунуң ыяш ажылагый чери-биле 15 муң акшага керээ-дугуржулга чаргаш, июнь айның 3-тен эгелеп, чайны өттүү ажылдап чайлааннар. Олар 10 муң дыт үрезиниерни тарааш, чайын өөлдезин хайгаарап, бок үнүштерни аштап ажаан келгеннер.

Өөренкчилер кожуунуң ыяш ажыл-агыйы-биле чаргаа керээ-дугуржулга ажылдарын ол-ла акша түнге бүрүн күүсеткен. Тайга черниң арыг агаарында маг хандыр дыштанып, акша-көпеекти эвээш эвести ажылдан алганнар. Өөренкчи бүрүү ортумаа-биле 400 хире, эки ажылдаанары 500-600 чедир акшаны чайгы дыштанылгазында ажылдап алган.

Өөренкчилерден Сайзана Иргит, Май-оол Бидан, Демир Монгуш, Валера Салчак, Сергек Маады, Рада Чалыып база башкының оглу 5-ки классчы Айдемир Салчак (Тээлиниң № 2 школа) олар эки ажылдаан, мактал-шаннага төлептиг болганнар.

Олар келир чайын база ол-ла ажылын уламчылаарлар.

Седип-оол ИРГИТ.

КОМБИНАТТЫҢ СИГЕНЧИЛЕРИ

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Барыын-Хемнигге Кызыл-Мажалыктың эт комбинадының коллективи бо чыл кандаашкынныг-даа болза, мал чемнин белеткелиге идепкейлиг киржип, чоонга чаа 50 тонна хире эки ышнарлыг сигенни кескен, ажыл-агыйларга хүлүүткен.

Комбинаттың 7 кижи составтыг сигенчилери бо хүннерде «Хөнделеп» совхозтуң девискээринде чайгаар үнген сигенни кезерин уламчылап

КЫЗЫЛ ШӨЛГЕ ТУЛЧУ УШКУН

Ефрейтор Дмитриевтиң Сталинни өлүрер дээн оралдажыышкыны

Баштай көөрге, арай чигзинчиг хире-даа болза, сталинчи тергиделдин төөгүзүнде ол ханныг өлүрүкчүү үзүткап чок кылыр дээн оралдажыышкыннар-биле хөлбашкан болуушкуннар кончуг эвээш бооп турар. Сталинни чок кылырының планнарын япон тускай албан черлериниң болгаш гитлержи разведканың ажылдан кылып турганы билдингир. Өндүр улуг баштыңчыга удур элээн каш «сүлчээлериниң» Берия чедиишкиниг «илереткен» дээн үүлдер база бар, ынчалза-даа, бодап көөрге, оларны ол боду чогаадып, таарыштыр тургузуп турган база чадавас болдур ийин. Оон-биле айыыл чок чорук органнарының бедик ат-алдары база катап быжыглаттынар болгаш Лаврентий Петровичиниң бодунуң баштыңчыга шынчы чоруу база катап бадыткаттынар-ла болгай.

АЧК-ның архивтерин аажок хынамчалыг өөренип көрген болганымда, ынчаар чугаалаар эрге менде бар деп бодаар мен. Байысаашкыннар протоколдарын шинчилеп көрүп, өлүрериниң дугайында шинткелдерни катап-катап номчуп келгеш, чүгле боттарының эвес, харын-даа чоок кижилериниң, төрелдериниң, эш-өөрүүнүң, кады ажылдап турганнарының салым-чолун кестип кырында эккеп турган кижилериниң чүгле ынчан турганын шын угаап-бодаарын, билирин дыка-ла кыскан мен ийин. Сталинге боо углаар, боолаар деп че? Ол дээрге шуут болбаан чүве ышкажыл, чүгле чангыс ыңдыг бодал дээш безин чекистер ол кижиниң бүгү төрел-утун, аңаа чоок, аңаа кандыг-ла-бир хамаарылгалыг кижилериниң шуптузун чок кылып каан болур турганнар.

Чажыт агентилериниң, бүдүү дыннадыкчыларның, оон-биле кады даштыкы разведканың ажыл-чорудулгазының эвээш эвес кезин Кремльдиңээнге удур болуп болур үүлгедиглери илередиринче, чок кылырынче угланган турган. Ынчангаш чекистериниң шак ыңдыг семээшкинерин баш бурунгаар илередипкениниң таварылгалары-даа тургулаан.

Оон бир кеску чижээ—Петр Шило-Тавриниң хөрээ.

Кызыл армияның офицери турган ол кижи 1942 ылда немецтериниң талазынче эки тура-биле шилчий бергениниң соонда, удатпаанда оларга ажылдап эгелээн. Чажыт хайгыылчылар школазын доосказ, Сталинни үзүткап чок кылыр дугайында даалга алган. Аңаа белеткелди аажок шыңгыы болгаш бүгү талалыг чоруткан турган. Чүгле ол дээш фашист конструкторлар тоонуң чеңинге кире берип болур бичии гранатомёттуң безин тускай даалга өскүтаар чогаадып кылган турганнар.

Кандыг-даа чүве кылырда аажок хынамчалыг немецтер бүгү-ле болуп болгу дег үүлдерни өөренип көрген ышкаш болганнар. Ынчалзадаа олар «эң чензигие» бир үүлдү чедир бодаваан бооп турлар: немец разведка төвүнче чажыт алга-биле шуугуп кирген турган кижилер Шило-Тавриниң багым бүгүзүн совет разведканың төвү — Лубянкага илеткеп турганнар. Ынчангаш ол белеткелдин бүүраары оон эгезиден-ле билингир турган. Шынап-ла, 1944 ылда чажыт хайгыылчыны Смоленск чоогунга тускай самолет-биле чедирип октаары билек, оны болгаш оон өскүлүүзүн радиет кысты аймык чок болук албанының ажылдакчылары доораан-на түүп алганнар.

Тускай белеткеттинген агент эвес, а аңаа-ла бөлүүн дайынчы, кызыл шерег Савелий Дмитриев аңаа көөрде, боду-нун салган сорулгазын боттандырарына эрлээн чоок турган дээрзин билир кижилер мынчага чедир барык чок. Оон ады моон мурнунда парлалга арынарыңа кажаннаа чырыттынмайн келген. А шыннары-биле алыр болза, чогум-на ол 33 харлыг шерег чолары Кремльдиң ханаларының баарына. Кызыл шерге, чазак камгалалының дайынчылары-биле атклажыышкыны, өзүлүг тулчуушкуну кылган болдур ийин.

1942 ылдың ноябрь 6-да ол хуваалда өзугаар аңаа онааттынган кандыг-даа немелде дериг-херексел чок, бөдүүн винтовказы-биле чепсегленгеш, Кызыл шөлдүн ортузунга кедег кылгаш, Сталиниң машиназын маңаап турупкан. Төөгүнү ыңдыг кончуг эки билбес, эртем-биле-даа кошкак тараачын эр бодунун шинткел кылыр черге кылдыр барып-барып Лобное местону (Кызыл шөлге чораан кижилер ону сактыр, билир болур ужурлуг Шаанда шагда орус даанналының шинткел кылып, боттарының дайзыннары деп санааны эвээш эвес кижилериниң бажып кескен черге ол), Кремльдиң Спасск суургазының эжиктериниң үүнүп ооган сонгаларын дуглап каан чинкара машинаны көрүп каашы, ол ону боолап-ла эгелээн.

Оон соонда каш хонук дургузунда НКВД ажылдакчылары дыка-ла хөй кижини тудуп хоруглаан: Дмитриевтиң багы албан эттиниң турганнарны, кожаларын, төрелдерин — 33 ылы дургузунда амыыран-чүүттан келген үеэзинде оон бичии-ле харылаажып чорааны кижилериниң багык шиптүүн туттурган. Ынаккы Чеен чүктүн бир алдын үүгайыңа хлеб быжыткылаан турган, ол ылы дургузунда Савелийдиң гайда, чүүү, канчаа чоруурун билир хамаанчок. Сеэн дыннап чорбээр акыны Христофорну базып тып, туткып, «Тенектуг деп алдын үүгайыңа контрреволюстуг чажыт бөлүктүн ооганзакчызы» деп бичүүдүгүнү аңаа оналаан. Кам-хайыра чок эттеп-согар истекчи ийи мыйдыңыкынга шылаштаан, кандыг-даа бүүү чок Христофор каш хонганда мынчаар өөүп эгелээн:

— Силерниң-биле болур ыйнаан. Контрреволюстуг болукке аттар болгаш дагалар белен турар болза эки деп турганы шын ийин.

— Чүү ыңдыг аттар дугайында чугаалажып турганнар ол? — деп, истекчи хей-аат кирип, улам синиккен. Оон бажыңга контр-Христофорнуң Москваже аттыг походунуң дугайында план бодуна чүруттунуп келген. Аңа турда, поход-даа турбайн канчаар, артканын даап бодап, таарыштырып ап болур-ла болгай...

— Черле сагыммас-тыр мен, эзириим кончуг турган ийин— деп, кандыг-даа кара чок, бөдүүн ажылчын ынчаар харылаан.

— Советтерге удур бодунарның бөлүүнгерге кымнарны киириштирип алгаш турган силер?

Ам маңаа чүү деп харылаар кижи боор мен деп боданып олуруп-олуруп Христофор:

— Колдуунда-ла аът ажаакчызы Дементьев деп чөнүк кырган-биле кады ижер кижи болгай мен — деп, харылаан.

Оон-на эгелээш, Дементьев кырган база-ла «антисоветчи чажыт бөлүктүү идепхейлиг киржикчизи» апарган. Савелийниң хөрээ-биле эртип турган өске-даа кижилерге хамаарыштыр бүүүдадыр херектер барык-ла шак ынчаар тургустунуп турган. Оон чуруму кончуг бөдүүн: туттурган кижи бүрүзүнден байысаалга эгезинде-ле таныыр, эдержир кижилерни адап бээрин дилээр турган. Ол улустарының аразында арай-ла каразынчыг болгу дег кижилерни шилип аар: кымның-на фамилиязы немец азы еврей болдур, кымны-на ызыгуур салгалы арыг эвес ышкаш болдур дээш-ле баар. Ийи-үш катап «таптыг» байысаатарга-ла, кортканындан ураанын ышкынынан кижилер үш-үдүрүм-не чүвелерге «бүрүзүн мининг, өүүн салып», боттарының эдлээнде эштериниң, талыштарының аттарын адап берип турганнар. Удатпаанда НКВД-ниң контрразведка хилдизинин начальниги Федотов боду бештаан дөртен (!) истекчи «контрреволюстуг сүлчээ» дугайында керекти уламчыланнар.

Боттарының амыдыралының дургузунда кызыл шерегже Савелий Дмитриев-биле кандыг-биз харылдаалыг болур ужурга таварышкан дыка хөй кижилерге Лобное место таварыштыр шак ынчаар амыдыңдан чарылганнар.

Владимир СНЕГИРЕВ.
(Уланчылыг).

Тыва чаңчылывыс

БИЛДИНМЕС САННЫ КАНЧАП ТЫВАРЫЛ?

Шаанда мерген кижилериниң билдинмес санны шын тывар аргазын кижи бүрү ажыглап шыдавас турган, чүге дээрге «чажыт сан адаар алды арганы» соора ажыглаан, сан часкан башкы, чурагайжы бодун болгаш өске кижини ыңла мегелээш, чут үнүүрүп адын бужартаткаш, тывызыктыг сан тывар эргезин казыттырар турган.

Хостуг үеде кандыг-бир чажыт санны сактып азы бижип алган кижини «сан ыдыкчызы», а ол санны шын тывар ужурлуг кижини «сан тывыкчызы» деп адаар. Ынчаарга «данчын туткан» өйде сан тывыкчызын «байыды» азы «хуурак», а сан тывыкчызын «башкы» деп адаар турган. Кымга-даа эскертинмес бөдүүн санга хамааржыр айтырыга харыны ол-бо кижиден айтыып, шын харылыны чедип алыр сан тывыкчызы кижилериниң ыдык чажыдын, чижээлээрге, кымның чеже казылын, оон шыгжамырында чеже дан мөнгүн ыдарын, кассага чеже акша шыгжатканын бүүү билип алыр ораан.

Маңаа хамааржыр бир дамныыр төөгүнү ап көрээли. Бот-боттарын эки билчин, үргүлүү камгалажыр чораан үш тыва кайгал: Иргит, Оюн болгаш Тумат Кайгал-Тараачы оларның аттарын адаа Танды-Тывага XX век эгезинде дыргын тараан турган чүве-дир. Үш кайгалдың бирээзи Иргит Тараачы дээр аныяк эр «чажыт сан адаар алды арганы» вжыглаан. Амбын ноянның бир чажыдын чагырыкчының ал бодундан билип апкан дижир.

Часкы адак ай чаазының Бүрбү (среда) хүнде Өлчей-Очур амбын калап эзирээн чаагай чаны хайның органын дыннаан. көгээржикте сартык сөөүн көзүлдүр азыраан холунда кадактыг Иргит Тараачы өөгээге кирип, Тываның чедиги амбын ноянының баарына сөгүлүүшаан, мынча деп-тир: «Эргим мерген, кедик мээрен санны дужаалдыг хайыраатым, амбын чагырыкчым. Силер бүгүдениң Хемчиктиң алдан дургунун баскаш, оларның мартаазының херек-түвээн маңаа, Самагалдай чазаанга эккеп, бүрүн-мөзүн чөптүг үзүп шинткен хавыанарны Улаастайның чаңчын сайыт өндүр үнелээш, мээн чагырыкчымга аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөнгүн тудуп берген деп чырыткылыг өөрүнчүг медээ дыннаан, Силерге тейлеп, ырлап-шоорлап, мактал тудар дээш кирип келгеним бо, хайыраатым. Улаастайның чаңчын сайыттын хайырлааны эртинеиин үнелехемчээли та чеже чүве. Ол дугайты биликсээрим чүден артык, ону дээш үргүлчү-ле дүне дүжээр, хүндүс сактырдыр мен ийин.

— Ийе, харын Улаастайның чаңчын сайыт мени хаанның өмүнээзинден айлап алыр шаннал тывыскан чүве. Ында кандыг чеже-даа алдын чок, чүгле мөнгүн-не чүве. Оон сан-хемчээлин билип алыксаар болзунда, бодунуң сан санаар уран шомбунун хөлдилгеш, мендеп билип ал— деп. Өлчей-Очур ынча дээн.

Оон соонда Иргит Тараачы ноянга аян тудуп ырлап, хөөмейлеп, дошпулуурлап, игилдеп, хомустан тура, чай арызында Өлчей-Очурдан 5-6 айтырыг салган. Амбының сөөлгү харыызын дыннай салла Иргит Тараачы мынча деп чарлаан: «Ха-а, богда, ыңдыг болза, бистиң мээрен чангы амбын чагырыкчының айда шаннадыр мөнгүнү үжеп лан ышкажыл. Ынчаарга Өлчей-Очур Иргит Тараачының алды аргазын дораан-на айтырып алгаш, шанналынга улуг ак аът берген. А оон мурнунда Өлчей-Очурнуң шаннал хемчээн чүгле ноян боду болгаш ону баштай ноянга чедирип эккеп берген үш дүжүмет билир турган. Ол-ла чажыт санны «данчын тударыдан» дашкаар ынчаар тыпканы ол.

МЕРГЕН КИЖИЛЕРНИҢ БИЛДИНМЕС САННЫ ШЫН ТЫВАР АРГАЗЫН КИЖИ БҮРҮЗҮ АЖЫГЛАП, ТЫП ШЫДАВАС ТУРГАН

«Кижиниң сан-чурагай талазы-биле билиниин деннелин албан өзугаар хынаап, ону чогуурур-биле үнелээр өйну хоочун тываларның «шылгалда» азы «экзамен» дивес, а «данчын тудары» деп адаан чораан боор-дур. Данчын туткан өйде сан чажыраан байыды хуурактын болгаш сан адаар башкының эштарымсалгазы бир дөмей бедик болур ужурлуг. Сан-чурагайны кым-даа шалынкын болгаш четче, шын бодаар хүлээлгелиг. Сан ыдыкчызының болгаш сан тывыкчызының алды арга соонда адаан саны бир дөмей эвес, а адырык апарган таварылгада, чаа санны база-ла ол арга өзугаар хатап-катап бодаар.

Ийи кижиниң соннайгы адаар саннары үш удаадан эвээш эвес катап чангыс аайлап, дүүшкек таварылгада, башкы биле хуурак азы байыды тодаргай манга сап ылыкчызы-биле сан тывыкчызы боттарының орнун азы рольдарын солгуп алыр, олар солгукан соонда базала сөөлгү адаан саннар үш удаадан эвээш эвес катап дөмейлешпээн шагда, «данчын тудары» төнмес.

Данчын тудуп турда «сан ыдыкчызының» күүседир хүлээлгези ыңдыг кончуг нарын болгаш берге эвес, а баштайгы-даа, соннайгы-даа таварылгада сан тывыкчызының күүседир хүлээлгези нарын болгаш берге, чүге дээрге ол О-ну, 1-ни, 2-ни, 3-ту, 4-ту, 5-ти, 6-ны, 9-ту, 12-ни, 165-ти болгаш 320-ни кажан, кана, канчаар ажыглаавын четче, тода болгаш ханы шаанжилээн болур ужурлуг. Ынчаимас болза, сан частының, чүдек-бүжар тоолга тоолдадып болур, бедик эргени оскунун болур. Чеже-даа оранныг билдинмес санны ажыгларының аргазы — алды. Ол арга элээн каш янзы-янзы хевирлиг, оларын ажыглалга эн-не эртиг үш янзызын тода чижек-биле ап көөрүн оралдажыылы.

Бирги янзының чижээ, 1. Сан ыдыкчызының бижип азы сактып алганы саны (акшазы, диниг кежи, центнери, өртээли, куб. азы дөрбелчин база узун азы бедик метри, баррели, базымы, туйбузу дээш өскезин-даа) херек кырында бар дээрзин хынап, бүүрээр. Ынчаар орта билдинмес чажыт сан 21 киш кежи болган дижик; 2. Ол билдинмес санны 2 катап өстүрерин сан ыдыкчызындан сан тывыкчызы дилээр. Ынчаар орта билдинмес сан 42 апаар, чүге дээрге 21×2=42; 3. Чаа тывылган билдинмес санга 4-ту немээрин дилээр. Сан ам 46 апаар, чүге дээрге 42+4=46; 4. Ол сөөлгү чажыт санны 5 катап өстүрерин база дилээр. Ынчаарга чажыт сан 230 апаар, чүге дээрге 46×5=230; 5. Чаа үнүп келген санга 12-ни база немээрин дилээр. Ынчаар орта, чажыт сан 242 чедер, чүге дээрге 230+12=242; 6. Чаа үнүп келген үш оранныг чажыт санның соон орта, оон оң талазынга 0-ну немеп, чедир бижип каанын дилээр. Ынчаптарга, 242 сан 2420 боор хуула бээр, чүге дээрге 242 болгаш база 0, азы 2420 апаар.

Сан адакчызы 2420-ни адаар орта, сан тывыкчызы ол сандан 320-ни кончуг дурген каанын кааптарга, чажыт сан 2100 апаар, чүге дээрге 2420—320=2100. Оон улаштыр өйн тик база балаттынар. Оон соонда 21 санны сан тывыкчызы доп-тораан адаар (тиктн балаайн, база адаан болдур). Бо удаада сан тывыкчызының «алды аргага» ажыглаары саны — 2, 4, 5, 0 болгаш 320

Ийнги янзының чижээ. 1). Билдинмес санның барын хынаар. Ынчаарга 77 болган дижик; 2). Билдинмес санны 5 катап өстүрер. Ам 385 апаар— 77×5=385; 3). Чаа санга 6-ны немээр. Ам чажыт сан 391 апаар — 385+6=391; 4. Сөөлгү санны 4 катап өстүрер. Чажыт сан 1564 болур 391×4=1564; 5). Сөөлгү чажыт санга 9-ту немээр. Ынчаарга 1573 апаар — 1564+9=1573; 6). Сөөлгү чажыт санны 5 катап өстүргеи, оон түнелдин 7865 деп чаңлаар, чүге дээрге 1573×5=7865.

Чарлалды дыннаан сан тывыкчызы 7865-тен 165-ти каапырга: 7700 аптарга, оон сөөлгү ийн тигин балааш, 77 деп ыңыны чаңлаар. 77(=7865—165=7700—00=77) Бо санны тывар аргага ажыглаттынган саннар: 5, 6, 4, 9 болгаш 165.

Үшкү янзының чижээ: 1). Чажыт санны ылап тып азыр, ыңдыг сан 10 азы 13 болган дижик; 2) Ол билдинмес санны 3 катап өстүрерин сан ыдыкчызындан дилээр. Ынчаарга оон баштайгы чажыт санны 30 болур, чүге дээрге 10×3=30, а соннайгы чажыт саны 39 болур, чүге дээрге 13×3=39; 3) Бо удаада сан тывыкчызы билдинмес санны Дески сан бе азы саарзык сан бе дээрзин айтырарга, сан ыдыкчызы дески санны «дескиз», а саарзык санны «саарзык» деп шын харылап бээр хүлээлгелиг; 4) Сан дески болган таварылгада, билдинмес санны 2-ге хуваарын, а сан саарзык болган таварылгада, билдинмес санга 1-ни немээш, оон болганын ам 2-ге хуваарын сан ыдыкчызындан дилээр. Ынчаарга дески сан 15 апаар, чүге дээрге 30:2=15, а саарзык сан баштай 40 апаргаш, соонда 20 апаар, чүге дээрге баштай 39+1=40, соннай 40:2=20 болур; 5) Сөөлгү ийн санның кайызын-даа 3-3 катап өстүрерин дилээр. Ынчаарга дески сан 45, а саарзык сан 60 апаар, чүге дээрге баштай 15×3=45, соннай 20×3=60 болу бээр; 6) Сөөлгү үнүп келген ийн санның кайызында 5-ке хуваарын дилээр. Ынчаарга дески сан артыышкын чокка 9-ка хуваттынар, а саарзык сан 6 артыышкынныг болбушаан, база 9-ка хуваттынар, чүге дээрге 45:5=9 болгаш 60:5=9 (6) болур. Ынчалза-даа үлээр санның артыышкыны 9-тун үнүп кээринге моондактаваа. Саарзык сандан үнген хей сан эвээш санга артыышкын чокка база үлеттинер.

Адак соонда сан ыдыкчызы дески санның түнелин 5 деп чарлаарга, сан тывыкчызы ону 2-ге өстүре шаанкаш, 10-ну чарлаар, чүге дээрге 5×2=10. Ынчаарга саарзык санлан үнген 6-ны чарлаар орта, ону сан тывыкчызы 2-ге өстүрүптерге, 12 апаар, аңаа 4-ку арга үезинде неметтингеи 1-ни база немээш, 13-ту чарлаарга, сан шын шинтвиолеттинер, чүге дээрге 6×2=12+1=13. Үшкү болдалга үезинде сан тывыкчызының ажыглааны саннар: 5, 3, дески азы саарзык сан, 2, 9 болгаш 2-билс.

Чажыт сан адаарының алды аргазы ыңдыг боор-дур. Эң сөөлүнде ол арганы ажыглаарының «үш дүрүмү» деп ажык эвес чурумну сагыып чораанын айтыры-артык эвес боор. Бирги дүрүм өзугаар ажыт сан адаарының алды аргазы илби-шиннинг база бир хевиринге чоок болганда, ону чүгле төлептиг, томаанныг кижиге айтып берип болур. Сонуургактарны аргалыг-ла болза, үш янзының аргалары-биле чангыс санны болап турган, будан каанын оралдажыр. Ийнги дүрүм өзугаар билдинмес санны аргалыг-ла болза, чүгле среда болгаш четверг хүннерде тываа ужурлуг, чүге дээрге ол чүвүгай чүруурунга чогумчалыг хүннер чүве-дир. Үшкү дүрүм өзугаар билдинмес сан тывар арганы айтырып алган кижи бодунун башкызынга оон өөреткен хире-пергези-биле шаннал тудуп бээр хүлээлгелиг.

Хоочун тывалаанын база бир буянныг чаңчылын төөгүлээрге ыңдыг-дыр.

Сандый БАДАА.
Чаа-Хөл суур.

ХАГДЫНАР ЧЕТКЕН

Суг-Аксы суурунун үстүү талазында даштыдан көөрге шаа-биле шевергини кончуг ак бажын бар. Чылдың кайыдаа үезинде кижилер оон үзүлбес. Ол Суг-Хөл районунуң төвүнде автостанция-дыр. Ынай-бээр аргышкан чоннуң өртээли болу берген бо автостанция ам хагдынарының кырында келген. Соңгаларын буза шаап каапкан, үттүг таар-ла. Ында арыгланып бажын ойбак-дежик. «Каратистер» «хаңгыг буттары»-биле деже тепкилеп каапкан.

— Автостанцияның бо бажыңы канчап мынчаар сандарап калганы ол, дүнмам? — деп, мында кассирлеп ажылдап турар Анна Каспыл-оолована Ондардан айтырдым.

— Автостанция ам хагдынарының кырында келди. Бисче сагыш салып кижи-даа чок апарган. Таптыг-ла үш чыл иштинде болуп иштидаштын аштап тур мен. Эрткен кыжын мүн-не чангыс одаачы ажылдап кыштады. Таныыл чок болганындан дүнеки үеде соңгаларын буза шапкылап кааптар-дыр. Бажының даштында ханалаарыга үй-балай өөстер база бижип кааптар. Даштында бок-күзүрүмүн бир тракторист акыйга акша берип тургаш, сөөртүрүп кааптым. Чазын одаар үүл шуут чок апарган. Ам канчаар, бодумнуң акшам-биле хөмүр-даш саттым. Автовокзалдар болгаш пассажирлер аргыштырар автостанциялар каттыжыышкынындан даргалар келгеш, район чагыргазының даргаларынче чүүй каапкаш, чоруй баар-дыр. Бот-боттары арасында чүүй кагжып турып бээрге чүү будерил? — деп, Анна Ондар хомудаан сеткилин илеретти.

Мында кижи элдепшиер чүве чок Автостанция дээрге ол-бо черлерже аргышкан чоннуң чылыг уязы, өртээли, өргээзи-дир. Автостанция чок болза, хайыныган хамык чон кайнаар кире бээрил, хайнаар баарыл? Кыштың соогунда, чайның изинде кижи базар-баар чер тывар бе? Арай деп-ле чонуңуска мынчаар бараан бооп турган автостанциявысты мынчаар сандарадың, хаап алырывыска болур бе?

Ондар БОРАШ.

Дүвүрел-биле

ТЫВАГА РЕПРЕССИЯЛАР ЧЫЛДАРЫ

I.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессиялар болгаш үндезин чок черге хөй кижилерни шиидип, шаажылап баа хоойлу-дүрүмну каржызыбиле үрээни — Тываның чаа төөгүзүнде эн-не халаптыг болгаш каргыштыг болуушкуннарының бирээзи болуп турар. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунун дывидыының өзугаар алырга, контрреволюстуг болгаш күрүнеге удур кем-херек үүлгеткен деп буруудадыышкын-биле 1036 кижиниң суд болгаш суд эвес органнар шиткен. Оларның иштинден 623 кижини политиктиг кем-херектер, ыланғыг күрүнеге удур агитация болгаш пропаганда чоруткан деп буруудаткан.

Ынчаарга ССРЭ-ге ол үеде ажыл-агый тургузуушкунунуң дуржулгазын барык бүрүн үлегерлеп, оон политиктиг болгаш материалыг улуг дузалаачызынга Тываның ажыдчы чону даянмышаан, 1921 ылдан 1945 ылга чедир социал-экономиктиг база культура талазы-биле ханы чаартылгаларны боттандырган. Ол хөгжүлде күшажыл кижилериниң үндезин эрге-ажыңга дүгжүп, оларның чүүлдүгүнүүшкүнүн болгаш деткимчезин алган турган.

Ол чаартылгаларны боттандырарда шыңгыы чаартыгларда болган хажыдыышкыннардан чайлаары чедип алдынаавын Тыва хөгжүлдезинин төөгүзү бадыткан турар. Ортумактарның эт-хөренгизин дүрүм чок ёзу-биле хавырып, гамаларны, хамнарны барымдаа чоокка тудуп, хоруглап, шиидип, шаажылап, улусчу эрге-чагырга удур хөөнүг эвес өске-даа хамаатыларның соңгуур эргезин казып, хоойлига дүүшпес ол чижектиг хөделишкиннерни кылып турган. Бо бүгү төлептишкиннер улус массаларның ортузунга таарымнас чорукту болдурган. Чоннуң ыңдыг таарымнас чоруун Иштики херек ямызының төпке болган чер-черге турган органнары контрреволюстуг үзелбодалдарның, нам, чазакка удурланышкынның илерээшкини кылдыр ховар эвес хөөрөдүр ажыглап келген. Кижилерни көңгүс барымдаа чок черге будуудадып, тудуп хоругдаарыңга, шиидирингге, шаажылап өлүрерингге хылдактарны шах ынчаар тывылдырып ап турганнар.

Ажыл-агыйжы эвес, төтчеглекчи чоруктарны, күш-ажылдың болгаш будурулге сагылга-чурумунун үрээшкиннерин болдурган кижилерни 40 чылдар төөчүүзүнде болгаш 50 чылдар эгезинде «чоннуң дайзынарыы», үреглекчи идеттер кылдыр савал турганы ховар эвес. Совет Эвилелиңге болгаш Совет эрге-чагырга улуг, национализм агитация чоруткан деп буруудадыры база дыка нептерээн турган.

С. К. Тока болгаш оон талалакчылары Коминтерниң, Совет күрүнениң угланышкынын чайгылыш чоокка эдерип турда, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай болгаш оларның талалакчылары социализмни тургузарынче угланыышкынны иниткзи-биле детки-вишаан, чамдык айтырыглар талазы-биле чөпшээлешпейн турганын илеегейлеп, совет дуржулганы Тываның амыдыралына шуут хоолгаарын шүрүмчүлей аарак, аңаа хамаарыштыр ованарымчалыг болуруун сүмелеп, тус чернин социал-экономиктиг онзагай байдалдарын барымдалап көөрүн негеп турганнар. ТАРН ТК-ның пленуму 1933 ылдың октябрьда болган. ТАР Сайыттар Чөвүделиниң Даргазы турган С. Чүрмит-Тажы аңаа санал бергеш, мынча деп чугаалаан: «Хуу ажыл-агыйны утканыыс, ону шуут каапканывыс —ол дээрге улус чаартылгаанын бүрүзүн-дир. Ол чаартылгаанын бистер ам эвес болзаалыс, чегенчиг удуртукчулар болганывыс ол!»

1934 ылдың декабрьның төөчүзүнде, 1935 ылдың январь эгезинде болган ТАРН ТК-ның III пленуму партияның хүрээлениңде «барыын» болгаш «чөөн» үзел-бодалдарның барын демдеглевишаан, парткомиссия кежигүнү, ТАР Биче Хурал Президиумунун Даргазының оралакчызы турган К. Сандыктын, ТАРН ТК-ның кежигүнү О. Танзын-оолдун барының үзелдиг оппортунистиг хөделишкиннерин буруу шапкан. Олар ТАРН ТК-ның болгаш Контроль Комиссиязының II Онза пленумунуң, ТАР Биче Хуралының III Онза сессиязының (1933 ч.) шиитпирлевиниге удурланып, ТАР-ны ССРЭ-ниң «колониязы» кылдыр көргүзерин, Совет Эвилелиңге эртем-билиг чедип алган кадларны сактаарын, буруудадырын оралдашканнар.

30 чылдарда Тывага Оюн Танчай дугайында хөй чугаа чоруп турган. Намның ол хоочун кежигүнү, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының дуржулганын удуртукчузу болуп, Тываның экономиктиг амыдралын багай эвес билип, четпестееш шүүгүмчилеп, чамдык айтыыглар талазы-биле боду хүүзунда туруштуг турган. Ынчаарга О. Танчай ол үеде иниткилелде чаартылгаларны ованымчалыг көрүп, национал кызыгаарланчак чорукче арай сүүдүлүг кижи турган.

Тывага репрессиялар херек кырында 1937 ылды сөөлүүдип эгелей берген. Чөөн-Хемчик кожуунун чүрттакчызы Оюн Тевер-оолду 1937 ылдың ноябрь 21-де, ТАРШ-ның комитиюн Оюн Маннаа-оолду — декабрь 17-де, ТАР-ның күрүне прокурору Кара-Сал Бириилейни — декабрь 18-те, Кызыл хоорай чагырга-зының даргазы Ховалыг Сайынны—декабрь 18-те, Кызыл хоорай чагырга-зының коммунал хилдизинин эргелекчизи, ТАР-ның Моолга бүрүн эргелиг толдалакчызы турган Ооржак Тастай-оолду болгаш Кызыл хоорайның хереглел кооперациязының даргазы турган Оюн Артаанны —декабрь 29-та тудуп хоругдаан.

«Танчайның намга, чазакка, арат чонга удур аажы-чаңының болгаш угланыышкынының дугайында» айтырыгны ТАРН ТК-ның Президиумуу 1937 чылдың декабрьда чугаалажып көрген. ТАРН ТК-ның кежигүнүнден болгаш намның хүрээлениңден ону үндүрген. Удаваанда О. Танчайны 1938 чылдың февральда база тудуп хоругдаан.

1938 чылдың август 30-дан 31-ниң түнеезинде барык даанны атсы хүралдаан ТАРН ТК-ның Президиуму болгаш нам комиссиязы Сат Чүрмит-Тажының, Адыг-Тулуш Хемчик-оолду, Сат Лопсанны, Ховалыг Тотканны, Кара-Сал Бириилейни, Оюн Сенгинжикти ТК-ның составындан, нам кежигүүндей үндүрген. Август 31-де ТАРН ТК-ның III пленумун дүрген чылдырган. С. К. Тока, О. О. Полат аңаа илеткелдео кылган болгаш арат чоннуң дайзынары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай баштаан контрреволюстуг организацияны сойгалап илереткен деп чарлаан.

Чоннуң өжээнчиг дайзынары Чүрмит-Тажының, Танчайның болгаш өскелериндеа контрреволюстуг бүгү кем-херек үүлгеткишкиннерин хамнызы-биле сайгарып илеединиң, оларга хамаарыштыр ТАР-ның Эрчу (Кызылче) аймагында көрдүнген дээди суд-биле оларны шиидериң ТАР-ның суд органнарында нам белүктеринге пленум дарааан.

Чоннуң, революстуг тургузуунун «чайзынчыларынга» удур демиселди чуртка калбарткаанынын частырыглыг, үндезин чок болгаш политиктиг талазы-биле хоралыг база айтыышкынны угланыышкынын ТАРН ТК-ның III пленуму ажылдап кылган.

«Контрреволюстуг ялдеттерге» хамаарыштыр шаажылаачы эн-не шыңгыы хемчеглерни ажыглаар дугайында ТАРН ТК-ның пленумунуң сүмелерин ажылдап кылыр талазы-биле колроль болгаш аңаа хүүзунда алдынган шиитпирлерни белеткээр, күүседир талазы-биле хуузунда харыысалга ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазы С. К. Токага оналаныр турарын төөгүнүң архив документилери бадыткаан.

Тывага репрессиялар 1953 чылдың ортанга чедир үргүлчүлээни билдингир болгай. «Сут-Хөл хөрээнин» талазыбиле барымдаа чоокка шиитпирген бөлүк кижилерни ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязы суд чурумун өзугаар агарткан сөөлүүде, үк херекке холбаштыр түнелдерни үндүрген. СЭКП обкомунуң бюрозу, оон секретарылары С. К. Тока, А. В. Анкудинов, обкомнуң бирги секретарының хүлээлгезин чыл ажыг үеде күүседип турган Н. Я. Дьяков олар айыыл чок чорук органнарының медээлериниге бүрүн бүзүреп, бөлүк коммунистерни тудуп хоругдаарыңга чөпшээрежилгезин берип келген ужурунда «Сут-Хөл хөрээнин» тыптын келгенин, кем-буруу чок кижилерни шиитпирлеп, СЭКП Сут-Хөл райкомунуң бирги секретары А. Агбаанны кандыг-даа кем-буруу чок черге боолап шаажылаар кылдыр шиитпирнин буруу шавышкын-биле демдеглээн документилер төөгү архивинде бар.

Тыва Арат Республика үезинде, биргээр чугаалаарга, 1938 чылдың август 31-де күрүне эргилдезиниң сөөлүнде С. К. Токаның бүгү Тывага хуузунда кызыгаар чок эргечагырга-зы тургустунган болгаш аңаа чүүүр чорук бүрүн бадыткаттынган. Күрүне эргилдезин, а оон соон дарый хаанныг репрессияны белеткээринге, организастаанынга, боттандырарынга ТАРН ТК-ның даргазы кол роль ойнаан дээрзин демдеглээр херек. Ынчангаш 1938 чылдың күзүнүнде болган репрессия дээш кол буруу аңаа онаажыр. Ол дерзин үүлгедиг дээш харыысалга С. К.Токаның ол үеде эн чоок кижилери—ТАРН ТК-ның Президиумунун даргазын, Биргин оралакчызы Ондар (Алексей) Байырга, ТАР Иштики херек ямызының сайыды Оюн Полатка, ТАР Мал, чер ямызының сайыды турган Николай Товаріштайга, ТАРН ТК-ның килдис эргелекчизи турган Хертек Анчымаага база онаажыр турар. О. Полаттың ТАР Биче Хурал Президиумунун даргазы, О. Байырның ТАР Сайыттар Чөвүделиниң даргазы, Н. Товаріштайның — ТАР Иштики херек ямызының сайыды, Х. Анчымаанның —сөөлүүредир ТАР Биче Хурал Президиумунун даргазы болу бергени ынчангаш таварылга эвес деп бодаар мен.

С. К. ТОКА БОЛГАШ КАРГЫШТЫГ ЧЫЛДАР

Эрткен үеде-даа болза, кижизиг эвес болгаш кижилерге удур дерзин үүлгелиг-нин дугайында уттуп база ону кажан-даа өөрүзүп болбас. 1938 чылдың күзүнүнден эгелээш, геноидтин бир янзы хеакрл Тывага үүлгеттинген деп санаар мен (геноид — грек сөс. генос —төрел бөлүк, аймак, а ноид — өлүрүп, кыырын тур мен дээн, а геноид деп сөстүн чогум өскезі — төрел бөлүк аймак, улустарны дорамчылап хөөрүкаавын, кыырын ынча дээн— автор).

Ынчаарга 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде бистиң республиканың деликсеринге репрессияларны кылган кижилер тыва улуска кедергей аар-берге хилиичекчовуланны, ажыг-шүжүгүн таварыштырган С. Тока —30-40 чылларда Тывага кептеелеп репрессиялаанын баштайгы организакчыларынын болгаш сорук кривикчилериниң биирээзи, кызыгаар чок эргелериг болгаш эргечагырганы ол болганга маңнеп ап шылаан, ында чүүүр чорук оон амыдырал-чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир үргүлчүлеп келген. Маңаа холаштыр төөгүнүн дораазында барымдааларын көрүптээли.

1. КУТВ-ту (Чөөн чүктүн Ажылчы чонунун коммунистиг университединг) С. Тока 1928 чылда дооскан сөөлүүде Коминтерниңи белеткелдиг төлээлекчизи болуп, Тывагаээп келген, а Бугу-Эвилелдин Коммунистиг (большевиктер) партиязының кежигүнүнге 1929 чылда Москва хоорайның ВКП (б) Краснопресненск райкомунга киргеп.

2. С. Тока ТАРН ТК-ның Чингине секретарының албан-дужаалынга 1933 чылда киргеп сөөлүүде, чазактың удуртур албан-д

МӨӨГҮ ЭКИ-ЛЕ, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Эмчиниң сүмези

Садыг. магазиннерде аъш-чем элбек-даа бол, оон өртек-үнези аар, амыдыраарының аргазы бергедээн үеде кижилер бойдустуң беримчези болур кат-чимисти, мөөгүнү, эм оттарны чыып, кышка белеткеп алырын оралдажып турар. Ылангыя мөөгүнү ам оон хөлчок чыып, аъш-чемге ажыглап турар. Мөөгүде кижиниң организминге ажыктыг бүдүмелдер хөй. Чемзиг шынары-биле мөөгү эътке дөмейлешкек. Мөөгү танывас кижи мөөгү чыып болбас.

Чиир мөөгүлер, чивес, хоралыг мөөгүлер турар. Мөөгү ылгап билбезиңден, хоралыг мөөгүлерни чемге ажыглааныдан хоранианып, өлүмчидимге таваржы бээр чоруктар хаая эвес. Бо чылын Воронеж области мөөгүден хоранианышкын хөй болуп турар.

Кызыл хоорайда санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвү хоорайга болгаш республика девискээринге мөөгүден хоранианышкынны болдурбазы-биле мөөгү чыырының болгаш оны кышка чем кылдыр белеткээринин дүрүмнерин мөөгү чыыкчыларынга база катап сагыдыры, кичээнгейлиг болурун дилеп турер.

Тываның девискээринде чиир мыңдыг мөөгүлер өзүп турар: масленок, подосиновик, сыроежка, ак волнушка, груздь, лисичка, опенок, свинушка, рядовка, моховик.

Бледная поганка, мухомор, сатанинский, желчный, опенок ложный, лисичка ложная, мухомор серый дээн ышкаш хоралыг мөөгүлер чиир мөөгүлөөге дөмейлешкек болур. Оларны бөртүгежиниң эдинин өңүнден ылгаар. Чижээлээргe, хоралыг бледная поганка деп мөөгү чиир шампиньонга кончуг дөмей. Шампиньонуң бөртүгежи аккызылзымаар, сарыгзымаар азы куу өңнүг болур. Бөргүн сый тудуптарга, эдинин өңү ак-кызыл апаар. Мөөгүзүг чыттыг болур. А бледная погананың бөртүгежин сыйптарга, эдинин өңү ногаанзыгыр, мөөгүзүг чыт чок болур.

Белянка деп ак мөөгүге желчный биле сатанинский деп хоралыг мөөгүлер дөмей. Ак мөөгүнүң бөргүнүн адаа сарыгзымаар, ногаанзымаардаа болур. Бөргүн сый тудуптарга, ак хевээр болур, чигирзиг амданыг, чаагай чыттыг. Бутчугажы ак, четкиленчек чуруктуг.

Сатанинский, желчный деп хоралыг мөөгүлерниң бөртүгештери кызыл азы хырлиг ак-кызыл өңнүг кестүр. Бөргүн сый тудуптарга, өңү кызыл бээр ийихпе азы көгере бээр. Бутчугажы куу, кызыл өңнүг, четкиленчек чуруктуг болур.

Маслёнок биле моховикке перечный дээр хоралыг мөөгү дөмей. Маслёноктуң бөргү ак-сарыг, сый тудуптарга, эдинин өңү ак-сарыг, карарбас, чаагай амданыг. Бутчугаштары сарыгзымаар, чамдыкта кештелчек дээрбектиг болур. Моховиктиң бөргүнүң да сарыгзымаар, ногаанзымаар. Сыйылган черинге эдин көгере бээр, амданы шоолуг эвес болур.

Чиир, чивес мөөгүлер даштыкы хевириниң талазы-биле бот-боттарынга дөмейлешкек болганда, оларның дугайында чеже-даа номчаан, чуруун-даа көргеш, ылгап билип алыры, караа-биле көрбээн кижиге берге. Ынчангаш мөөгү чыыр бетинде боданыр, дуржулгалыг мөөгүчү-биле кады чоруткаш, мөөгүлеп, оларны эки танып, билип алыр болза эки.

Чиир мөөгүлерни дузаарының бетинде дустуг сугга хайындырар. Мөөгү хайындырган сугну катап ажыглап болбас, чүгле төгер. Чаа чыгган мөөгүлерни үш хонукта сугта шыгыды суггар. Бир хонук дургузунда сугну 3-4 катап солуур. Шыгыткаш, хайындырганының соонда чүгле ынчан маринадка суп, амдан киирип ап болур. Аштап-арыглаваан, чутбаан, чыып эккелгениңден бир хонупкан мөөгүнү черле чемге ажыглап болбас.

Ак мөөгүнү, кара мөөгүлер дээриниз моховикти, подосиновикти, маслятаны, подберёзовиктерни кургадып ап болур. А сыроежка, шампиньон, рыжики, грузди, волнушки, лисички деп мөөгүлерни кургадып болбас.

Мөөгүлерни дузаарда керосин, үс, саван болгаш оондаа өске чыттыг үүлдер турган демир саваны ажыглап болбас. Ыяш доскаарларны, шил саваны, дойдан кылган баальыныг саваларны ажыглаза эки. Ыяш доскаарга мөөгү дузаарда, баштай доскаарны хайындырып үүр. Оон соонда хайындырган изиг сугну доскаар орту чедир кудар. 10 литр сугга 20 г кальций-лиг соданы немээш, доскаарже кутказ, он минута дургузунда доскаарны аай-делир чуул турган чуур. Оон соонда да ол сугну төпкеш, база катап доскаар орту чедир хайындырган изиг сугну кутказ, 10 минута хире турган-ска, чайып, чуп төптер.

Мөөгүнү доскаарга дузаан соонда, кырындан арыг пес-биле шыпкаш, доскаарже хостуг кире бээр ыяш аас-биле дуглаваш, кырындан аар даш азы кандыг-бир дүк салып каар. Дузаан соонда доскаарга дүдүк кестүп келзе, кырындан шыпкан пестуг солааш, ыяш аксын хайындырган изиг суг-биле чуур.

Дузаан мөөгүнү 1-1,5 ай өртүкде чип болур. Сава аксын агаар өрттирбес кылдыр дуглап болбас. Оон башка ботулизм деп аарыгны өскүдүкчүлери өзүп көвүдеп болур. Доскаарда дузаан мөөгүнү агаарлыг, арыг, кургаг болгаш карангы черге шыгжаар. Шил саваларга дузаан мөөгүнү ийи неделядан хөй эвес үеде шыгжаар.

Мөөгүден хоранианып, ботулизмден аараанда баштайгы демдектери: баксыраан мөөгүнү чиген соолунде, 12-24 шак өртүкде кестүп, билдинип кээп болур. Чамдык таварылгада 2 шак өртүкде ийикпе азы 8-10 хонганда-даа илереп кээп болур. Аараан, хоранианган кижиниң ниити байдалы сулараар, баш дескинер. Оон соонда ылгалдыг дөмдектери эгелээр: карактың көөрү баксыраар, шырыма дуглай берген ышкаш болур. Чүвени көөрге, адырарып, ийи кылдыр кестүр апаар болгаш карак хыырарып эгелээр. Оон өртүкеш, чем ажырары бергедээр, чугааланыры кошкаар. Аараан кижи угаанын оскунмаза-даа, дыл тыртыка бергениңден чугаалап шыдавастаар. Аас ишти кургаар, суксаар. Ынчаар аараанда ижин-шөйүнү ажылы аңаа болур. Ынчан аараан кижи: «Кодумну изидип, өйүп турар чүве бар-дыр, кустурар-дыр» дээр. Бир эвес ынчаар аараан кижиге үезинде эмчи дузазын чедирбес болза, 2-3 хонук дургузунда ол улам баксыраар, амы-тынга айылдыг.

Бледная поганкадан хоранианганда, 8-12 шак өртүкде, ижин күштүг аарыр. Доктаамал куду олуртур, үзүктел чок кузар, суксадыр, баш аарыр, соок дер дүжер. Эт изин 35-36 градус бадар, дамыр согуу кошкаар, хол, бут соой бээр. Ол хирезинде угаан-медерелин оскунмас.

Мухомордан хоранианганда, 1,5-2 шак өртүкде ижин аарыр, куску келдирер, кузар, хөй чараа төктүр, деридер. Угаан-медерел оскүндүрар, кулакка янзы-бүрү чугаа дыңналыр апаар. Ол ышкаш каракка меге чүве кестүр, дембээреп эгелээр. Аараан кижи чүну кылып турарын билбес, угааны солуудаан кижиге дөмейлежи бээр.

Хуу кижилер дузаан мөөгүзүн чонга садар эргеи чок. Чүгле белеткел конторазының ажылчыннарының белеткээни мөөгүнү чонга садып болур. Садар мөөгүнү ыяк хынап каан турао үжүрлүг.

Саида ООРЖАК,
Седенмаа САДИ.

Кызылдың санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнүң эмчилери.

ХАЙЫРААН ЭЖИМ

Эйлиг-Хем суурнуң таптыгла дап-дал ортузунга ол үеде дыка-ла улуг чаагай школа турган. Артында эжим суурнуң кыдыы дугаар агып баткан бичии хемчигешче көрүнген ышкаш чүве. Ынчан эжим Чодураа Онан-биле школаның эргинин артап, парта деп чүвеге бир дугаар олуруп, танышкан хүүвүс. Чодураа бедик чаагай, шала оожум, шоолуг шимченгир эвес кижи. Кады ойнаар бис. Кезек бажыңнарның уруглары чаштынчыл суг ойнай берген үеде, хөөкүй ол эжим артында уттунмас, сактырга-ла, бир-ле аар чүве көдүрүп алган дег апаар кижи болгай. Оозун боду база билир, ынчангаш оюннарга шоолуг киришпес, көөрүнге өйлежир. Баштай-ла «Л» деп үжүктү таныштырган башкывыс Декаа Кыргысовна Чамзырын турган. Үе чаңгыс черге турбас, эжим Чодураа-биле ийиги класска чөдир өөренгеш, ада-немнин ажыл, амыдыралының аайы-биле өске черже чоруур үжүрга таварышкан мен. Чежемейинин-даа өөренген школазындан, эң ылангыя дыка ынак эжим Чодураадан чарлыры берге-даа болза, ам канчаар, чорупкан мен. Эжимниң карактарындан чаштары чаашкыныңы баткан дамдыларды дег мөндүцейнип, оозун бүдүү аштап туруп калганын черле утпас мен.

Оон бээр хөй үе өртүкен. Үе кажан-даа чаңгыс черге турбас, ол эки-даа, бак-даа болза, бодунуң агымының аайы-биле бурунгаарлап-ла олурар. Ол үеден эгелээш школалар аразынга уран үүл көрүлдези деп чүве турган. Бир-ле чылын, элдеп чүве, көрүлдеге ийи эжишки таваржы берген бис. Эжим Эйлиг-Хемден көрүлдеге киржип келген. Мен баштай билбейн барган мен, чүге дээрге мээн эжим кажан-даа сценаже үнер хамаанчок, ырлавайн чораан кижи болгай. Артында шала өөрүксүмээр уруг. Кижиниң талантызы чоорту чештинип, ажыттынар деп чүвени ынчан Шагаан-Арыг Культура бажыңының сценазынга «Хамнаарак» деп ырыны Чодураа хоюг, таалаңчыг ырлап үнүп келирге, караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнааш, бүзүрээр мен. Ырыны доозуптарга, зал иштинде кижилер тура халчып келгеш, үр-ле адыш часкаан эвеспе. Чараш ла үнүг чораан.

Чодураа Кыргысовна Онан ол-ла хевээр бодунуң уран талантызын чонуга, Тываның хөй-ле булуңнарынга бараалгаткан кижи. Оон соонда ону хууда үш-даа катап көөр аргалыг болган мен. Ынчан чайның ортан үези турган. Мээн сургуул чыдарым үези. Бир-ле дыштаныр хүүде Гастелло аттыг паркче кирип чыдырымда, артымда бир-ле таныырым үн үнүү. Хая көрүп келиримге, эжим Чодураа халып олур. Үткүй маннап чеде бергеш, ийи эжишки үр көрүшээнивистен куспактажыптывыс. Эжим мени бажымче чыттапчыттап: «Тааланчыг деп чүвенни але, эжим» — диди. Бир саидайга олуруп алгаш, шыырак-ла хөөрештивис. Чугаавыс колдуу-ла ырлар. Ол аныяк болгаш хоочун артистерни дөгерезин билир кижи болду. Үнүнүң аянныг, оожум, таваар, далаш чогун эскердим. Чүве суг чугаалаарда дыка таваар, бичии-даа далаш чок.

Ол хүн эжим-биле кады «Найыралга» кино-даа көрдүвүс. Ол сөөлгү чугаавыс, хөөрешкенивис деп чүвени мен-даа, эжим-даа бодаваан боор. Бир-ле хүн эжимче чагаа биле жёлчный биле сатанинский деп хоралыг мөөгүлер дөмей. Ак мөөгүнүң бөргүнүн адаа сарыгзымаар, ногаанзымаардаа болур. Бөргүн сый тудуптарга, ак хевээр болур, чигирзиг амданыг, чаагай чыттыг. Бутчугажы ак, четкиленчек чуруктуг.

Сатанинский, желчный деп хоралыг мөөгүлерниң бөртүгештери кызыл азы хырлиг ак-кызыл өңнүг кестүр. Бөргүн сый тудуптарга, өңү кызыл бээр ийихпе азы көгере бээр. Бутчугажы куу, кызыл өңнүг, четкиленчек чуруктуг болур.

Маслёнок биле моховикке перечный дээр хоралыг мөөгү дөмей. Маслёноктуң бөргү ак-сарыг, сый тудуптарга, эдинин өңү ак-сарыг, карарбас, чаагай амданыг. Бутчугаштары сарыгзымаар, чамдыкта кештелчек дээрбектиг болур. Моховиктиң бөргүнүң да сарыгзымаар, ногаанзымаар. Сыйылган черинге эдин көгере бээр, амданы шоолуг эвес болур.

Чиир, чивес мөөгүлер даштыкы хевириниң талазы-биле бот-боттарынга дөмейлешкек болганда, оларның дугайында чеже-даа номчаан, чуруун-даа көргеш, ылгап билип алыры, караа-биле көрбээн кижиге берге. Ынчангаш мөөгү чыыр бетинде боданыр, дуржулгалыг мөөгүчү-биле кады чоруткаш, мөөгүлеп, оларны эки танып, билип алыр болза эки.

Чиир мөөгүлерни дузаарының бетинде дустуг сугга хайындырар. Мөөгү хайындырган сугну катап ажыглап болбас, чүгле төгер. Чаа чыгган мөөгүлерни үш хонукта сугта шыгыды суггар. Бир хонук дургузунда сугну 3-4 катап солуур. Шыгыткаш, хайындырганының соонда чүгле ынчан маринадка суп, амдан киирип ап болур. Аштап-арыглаваан, чутбаан, чыып эккелгениңден бир хонупкан мөөгүнү черле чемге ажыглап болбас.

Ак мөөгүнү, кара мөөгүлер дээриниз моховикти, подосиновикти, маслятаны, подберёзовиктерни кургадып ап болур. А сыроежка, шампиньон, рыжики, грузди, волнушки, лисички деп мөөгүлерни кургадып болбас.

Мөөгүлерни дузаарда керосин, үс, саван болгаш оондаа өске-чыттыг үүлдер турган демир саваны ажыглап болбас. Ыяш доскаарларны, шил саваны, дойдан кылган баальыныг саваларны ажыглаза эки. Ыяш доскаарга мөөгү дузаарда, баштай доскаарны хайындырып үүр. Оон соонда хайындырган изиг сугну доскаар орту чедир кудар. 10 литр сугга 20 г кальций-лиг соданы немээш, доскаарже кутказ, он минута дургузунда доскаарны аай-делир чуул турган чуур. Оон соонда да ол сугну төпкеш, база катап доскаар орту чедир хайындырган изиг сугну кутказ, 10 минута хире турган-ска, чайып, чуп төптер.

Мөөгүнү доскаарга дузаан соонда, кырындан арыг пес-биле шыпкаш, доскаарже хостуг кире бээр ыяш аас-биле дуглааш, кырындан аар даш азы кандыг-бир дүк салып каар. Дузаан соонда доскаарга дүдүк кестүп келзе, кырындан шыпкан пестуг солааш, ыяш аксын хайындырган изиг суг-биле чуур.

Дузаан мөөгүнү 1-1,5 ай өртүкде чип болур. Сава аксын агаар өрттирбес кылдыр дуглап болбас. Оон башка ботулизм деп аарыгны өскүдүкчүлери өзүп көвүдеп болур. Доскаарда дузаан мөөгүнү агаарлыг, арыг, кургаг болгаш карангы черге шыгжаар. Шил саваларга дузаан мөөгүнү ийи неделядан хөй эвес үеде шыгжаар.

Мөөгүден хоранианып, ботулизмден аараанда баштайгы демдектери: баксыраан мөөгү чиген соолунде, 12-24 шак өртүкде кестүп, билдинип кээп болур. Чамдык таварылгада 2 шак өртүкде ийикпе азы 8-10 хонганда-даа илереп кээп болур. Аараан, хоранианган кижиниң ниити байдалы сулараар, баш дескинер. Оон соонда ылгалдыг дөмдектери эгелээр: карактың көөрү баксыраар, шырыма дуглай берген ышкаш болур. Чүвени көөрге, адырарып, ийи кылдыр кестүр апаар болгаш карак хыырарып эгелээр. Оон өртүкеш, чем ажырары бергедээр, чугааланыры кошкаар. Аараан кижи угаанын оскунмаза-даа, дыл тыртыка бергениңден чугаалап шыдавастаар. Аас ишти кургаар, суксаар. Ынчаар аараанда ижин-шөйүнү ажылы аңаа болур. Ынчан аараан кижи: «Кодумну изидип, өйүп турар чүве бар-дыр, кустурар-дыр» дээр. Бир эвес ынчаар аараан кижиге үезинде эмчи дузазын чедирбес болза, 2-3 хонук дургузунда ол улам баксыраар, амы-тынга айылдыг.

Бледная поганкадан хоранианганда, 8-12 шак өртүкде, ижин күштүг аарыр. Доктаамал куду олуртур, үзүктел чок кузар, суксадыр, баш аарыр, соок дер дүжер. Эт изин 35-36 градус бадар, дамыр согуу кошкаар, хол, бут соой бээр. Ол хирезинде угаан-медерелин оскунмас.

Мухомордан хоранианганда, 1,5-2 шак өртүкде ижин аарыр, куску келдирер, кузар, хөй чараа төктүр, деридер. Угаан-медерел оскүндүрар, кулакка янзы-бүрү чугаа дыңналыр апаар. Ол ышкаш каракка меге чүве кестүр, дембээреп эгелээр. Аараан кижи чүну кылып турарын билбес, угааны солуудаан кижиге дөмейлежи бээр.

Хуу кижилер дузаан мөөгүзүн чонга садар эргеи чок. Чүгле белеткел конторазының ажылчыннарының белеткээни мөөгүнү чонга садып болур. Садар мөөгүнү ыяк хынап каан турао үжүрлүг.

Саида ООРЖАК,
Седенмаа САДИ.

Кызылдың санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнүң эмчилери.

МООЛ МӨГЕ ШҮҮЛГЕН

(Эгези 1-ги арында).

миттиг адыш часкаашкыныбиле үдеп турду. Ол аразында Уран-оол Донгак моол мөгебиле хүрежинге кичээнгейин чидирипкеш, октадыпты.

Тес-Хемиин аныяк мөгези Игорь Шожулчаага «Район начыны» деп спортчу атты аная тывыскан.

Ийиги салыгда Бежендей Күжүгет бодунуң удурланыкчызы Убса-Нур аймактың начыны Сумуяны буттааш, көдүргеш, арыг салды.

А Владимир Монгуш Жамсүрэнни чиик октады. Мөгелериин хүрежип турган үезинде ыраажы болгаш каргыраажы Лазо Монгуш, хөгжүмчү Василий Донгак болгаш өскелер-даа аян тудуп, бараалгап турда таалаңчыг-ла болган. Сактырга мөгелерге күштү улам немеп турганзыг-даа.

Шөлче Моолдуң каш дакпыр чемпиону Өлзей Тулгаабиле Максим Дажываа олар унуп хаарге, чон шимээргеп, алгыржып-ла эгеледи. Ийи мөге тутчуп алырылан сезинчип, дегжип чадап шаг болган соонда. Тулгаа хенертен шуурайы, сегирип алыр дээш угбиле хаар орта. Максим карак чиаш аразында чайлай дүжер орта, моол мөге соора туткаш, куруг черге донгая дүшкеш, дөрт-даяктапкан. Былдай дүжер арганы каш чыл мурнунда хоочун мөге Өлзей-оол Оржак чараш кылыр турган. Максим акызын кончуг-ла эки дезеп алган чорду. Хасан Балчыт бодунун эжи Радислав Наважапка октадыпты.

Бежендей Күжүгет Овдогийн Балжиниям-биле хүрежип турган, будун эвчок баскаш, ылдыртынып калгаш, ушкан. Дажываа Максим Маадыр Монгуш-биле үр хүрешкеш, сөөлүнде хончуга октадыпты. Сүктер Шимет база-ла чер албаан.

Аяс Монгуш кончуг узун делгем мөге Бумбаярны дискек орта доора какпаш, салырга, узун кижиниң бадары төнмес-ле чорду.

Ол аразында шыдыраа маргылдаазының тиилекчилерин аная шаннады. Моолдуң Убса-Нур аймаандан келген шыдыраачы Даваадорж бирги черни чаалап алган. Волейбол маргылдаазынга эр улус аразынга Улуг-Хемниң спортчулары арыг тиилелгени чедип алган. Хеерээжен улус аразынга базала улуг-хемчилер шылгараан.

Ак-Эрикке аът чарыжынга 17 тыва, 15 моол аъттарны салган. Аная Эрзинин «Чаа орук» совхозунуң малчыны Сергей Сайынның аъды мурнаан. Шаннаалынга ол аът алган. «Чодураа» совхозтуң аъды ийи дугаарында келген. Арткан үжү — моол аъттар. Оларның эелеринге 1000-1000 рубль шаннаалдарны тывыскан. Моолдуң «Эммоту» компаниязының төлээлери С. Сайынга база тускай белекти тывыскан.

Хүрештиң түннелинде 8 мөгенин үжү тыва спортчулар. Ол дээрге Аяс Монгуш, Василий Хураган база Маадыр Монгуш. А арткан 4 мөгенин аразынга Аяс биле Маадыр, моол мөгелер Овдогийн Балжиниям болгаш Намсаржав кирген.

Маадыр боду Балжиниямны амалап алгаш, буттап чыткаш, октадыпты. Аяс моол мөге Намсаржавты хол бажынга даяндырыпкан. Ынчангаш финалга Аяс биле Овдогийн таварышкан. Бо ийи мөге дыка үр хүрешкен. Хонгулаштырарга-даа, октажып чадаан. Сөөлүнде Аяс кичээнгейин чидирипкеш, моол мөге хей арга кылгаш, Аясты октааш, шүүлген. Оларның кайызынга-даа аъттарны шаннаалга тывыскан. Мөгелерни сеске чедир шаннаан. Иртте, 1000-1000 рубльдиг шаннаалдарны оларга тывыскан. Оон аңгыда спортчу костюмнерни база чамдык мөгелерге берген. Районнуң спорт комитединин даргазы М. Дажываа моол мөгелерге тускай шаннаалдарны тывыскан. Түннелинде чыылган чон «Самагалдай» деп сураглыг ырны шупту күүсеткен.

Моолдуң болгаш ХКД чурттарының аразынга найырал ниитилелиниң төлээлери бо маргылдааны моон соңгаар акша-төгерик-биле хандырарын аная дыңнаткан.

Лазо МОНГУШ.
Виктор КАРА-САЛ.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Боевые искусства Шаолиня» (Кытат) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан), **Видеозал:** «Последнее извещение» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Караван смерти» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТ ЫЛАРЫНГА ҮГУУЛГА

Хүндүлүг үндүрүг төлекчилери!

1992 чылдың январь 1-ден бээр хамаатыларның кылган ажылдарындан болгаш өске-даа ажыл-чорудулгадан алдынган орулгаларынга «Тус-тус кижилерде» тыртар олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың декабрь 7-де Хоойлузунга дүүштүр олча-ажык үндүрүүн онаары көрдүнген.

Хоойлуну 1992 чылдың март 13-те «Российская газета» солунга, «Известия», «Неделя», «Финансовая газета» солуннарга болгаш чамдык журналдарга (ол Хоойлу дугайында тайылбырны тыва дылга «Шын» солуннуң июль 22-де номеринде берген) парлаан болгаш чурттакчы чонга таныжары-биле чедирген.

Хоойлу бүгү орулга ап турар хамаатыларны, кымга-даа чиигелде чокка, олча-ажык үндүрүүн төлөзелерин хүлээндирип турар. Россия Федерациязының Конституциязының 67 үүлүнде болгаш Тыва Республиканың Конституциязының ол чергелиг үүлүнде дорту-биле айтып бижээни болза: «кижи бүрүзү хоойлу ёзугаар доктааткан үндүрүглери болгаш чыылдаларны төлээр хүлээлгелиг».

Чаа Хоойлунуң доктаадып тургусканы болза:

— хамаатыларның чыл дургузунда ниити каттышкан орулгазынга үндүрүг онаар;

— үндүрүг онаар ниити каттышкан орулгадан күш-ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлии болгаш урулгарын база аъырадыкчыларын азыраарынга чарыгдалдарны казыыр;

— үндүрүг төлекчилериниң аңгы-аңгы кезектериниң орулгаларынга үндүрүг онаарының дөмей чергелиг хамаарылгазын.

Үндүрүг ставкаларының прогрессивтиг (өзүп турар) шкалазын доктааткан. Үндүрүг төлекчизиниң орулгазының көвүдээни-биле оортан тыртар үндүрүгүнүң хуузу база өзүп турар.

1992 чылдың июль 1-ден эгелеп Хоойлунуң үндүрүг ставкаларының дугайында 6 үүлүн өскерткен. Ам прогрессивтиг үндүрүгүү чыл эгезинден алдынган ниити каттышкан орулганың 42 мың рубль түнүнден эвес, а 200 мың рубль орулгадан тыртары көрдүнген, ындыг болганда олча-ажык үндүрүүнүң хемчээли дыка кызырлыр.

1992 чылдың июль 1-ден олча-ажык үндүрүүн дараазында хемчээлдерге тыртар:

календарьлыг чылда алдынган ниити каттышкан орулганың үндүрүг онаар хемчээли		үндүрүгүнүң түнү
200000 рубль чедир		үндүрүг онаар орулганың түнүнден 12 хуу
200000 рубльден рубль чедир	400000	24000 рубльге 200000 рубльден ажып турар түнден 20 хууну немээр
400000 рубльден рубль чедир	600000	64000 рубльге 400000 рубльден ажып турар түнден 30 хууну немээр
600000 рубль болгаш оон хөй орулгадан		124000 рубльге 600000 рубльди ажып турар түнден 40 хууну немээр

Бо ставкаларны 1992 чылдың ниити каттышкан орулгазынга хамаарыштыр ажыглаар.

Чаа Хоойлу хамаатылар календарьлыг чылда акша түүнүнге азы натура (продукция боду) хевирге ниити каттышкаш алган орулгазының дугайында декларацияны (бижимел дыңнадыгны) чурттап азы кандыг-бир ажыл-чорудулганы боттандырып турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга киргген турарын бир-ле дугаар хүлээндирип турар.

Олча-ажык үндүрүүнүң дугайында Хоойлу хамаатыларның чыл дургузунда ап келген орулгаларының, оларның үнген дөстериниң дугайында, а ол ышкаш орулга алыры-биле холбашкан чарыгдалдарның дугайында тодаргай учётту чорударын оларга бир дугаар хүлээндирип турар.

Бо ажыл-херектиң чаазы болгаш элээн нарыны олча-ажык үндүрүүнүң дугайында Хоойлуну ажыглаарынга эвээш эвес бергедээшкиннерни тургузуп турар. Мында эң берге чүве чүл дээрге, үндүрүг төлекчилериниң орулгалар дугайында декларацияны тургузары, ылавылаарга, үндүрүг онаар орулгалар дугайында декларацияны оларның боттускайдан тургузары болур.

Бо бергедээшкиннерни ажып эртери-биле күрүнениң үндүрүг инспекцияларының бүгү деннелдеринге консультация пунктуларын тургузар.

Төлеттинген үндүрүг силерниң боттарынарның-на эрге-ажыктарыңарга чарыгдаттынар деп чүвени хамыктың эгезинден билип алыры чугула: ону кадык камгалалын, улус өөредилгезин, хоорай болгаш чурттаар оран-бажың ажыл-агыйының хөгжүлдезин болгаш өске-даа үүлдерни акшаландырарынга ажыглаар, өскээр чугаалаарга, колдуунда эгидилгелиг байдалдыг. 1992 чылдан эгелеп чурттакчы чоннуң боттарының орулгаларындан төлээни олча-ажык үндүрүү колдуунда долузу-биле үндүрүг төлекчилериниң чурттап азы ажылдап турар чеолеринге артар болгаш анаа чарыгдаттынар.

Хүндүлүг үндүрүг төлекчилери!

Күрүнениң үндүрүг инспекциязы силерниң кичээнгейиннери дараазында үүлче угландырып тур: үүгле боттарының кол ажылдап турар чериниң аайы-биле чыл дургузунда акша-шалын ап келген хамаатылар ниити каттышкан орулгазының дугайында деклация бээринден хосталыр. Кол ажылдап турар чери дээрге хамаатының күш-ажыл дептериниң шыгжаттынып чыдары бүдүрүлге, албан чери азы организация болурун кижи бүрүзү билген турар ужурлуг.

Оон аңгыда бүгү таварылгаларда, 1992 чылдың дургузунда кол ажылдап турар черинден аңгыда азы кандыг-бир ажыл-чорудулга кылып турарындан аңгыда, өскээртен орулга (акша-шалын) алганда, хамаатылар чылда ниити каттышкан орулгазының дугайында декларацияны үндүрүг органынга 1993 чылдың апрель 1-те чедир киирер хүлээлгелиг.

Декларация долдуруп тура, чылда каттышкан орулгага 1992 чылда алдынган дараазында орулгалар киреринн билген турары эргежок чугула:

— кол ажылдап турар чериниң аайы-биле алган акша-шалынының бүгү хевирлери;

— кол ажылдап (албан хаап, өөренип) турар черинден аңгыда өске бүдүрүлгелерден, албан черлериндеи база организациялардан азы тывынгыр ажыл-чорудулга кылып турар кижилерден алган орулгазы;

— эртемниң, литератураның база уран чүүлдүң чогаалдарын парлааны, күүсеткени азы өске-даа хевирге ажыглааны дээш автор шаннал төлевири;

— ажыдыышкыннар, чогаадылгалар болгаш үлетпүрге чла үлегер хевирлер дээш шаннал төлевирлериниң түнү;

— юридиктиг бүрүткел чокка тывынгыр ажылагый чорудулгазының бүгү хевирлерин боттандырганындан орулгалар;

— юридиктиг бүрүткел чок тывынгыр ажылагыйжылар коллективиниң составынга тура, тывынгыр ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлерин боттандырып чорутканындан хуузунда кирген орулгалар; (долу эштежилгениң составынга тура) чижээ, арендаторлар аразынга тура орулгалар;

— тудугларны, квартираларны, өрээлдерни болгаш өске-даа оран-саваны, гаражтарны, автомобильдерни болгаш оон-даа аңгы шимчевес база шимчээр эт-хөренгини хөлезиге азы арендага бергениңден орулгалар;

— орулга алыр сорулга-биле тывынгыр ажылагыйжы чорудулганы азы өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырып турар үезинде хуу өнчүге хамааржыр эргелиг эт-хөренгини сатканындан алдынган орулгалар;

— даштыкы күрүнеге тура азы даштыкы күрүнелерден алдынган орулгалар;

— акционер ниитилелдериниң акцияларын ёзугаар алдынган дивиденд орулгалар түнү, а ол ышкаш киржикчи кежигүн дадывырларындан болгаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның өнчү-хөренгизинге үлүглүг киржилгезинин хуулары;

— олча-ажык үндүрүүнүң дугайында Хоойлу ёзугаар үндүрүг онаары көрдүнген өске-даа орулгалар.

Чылда ниити каттышкан орулга дугайында декларацияны долдурарының ылаптыг чуруму-биле силериниң чурттап азы ажыл-чорудулганы боттандырып турар черинерниң аайы-биле күрүнениң үндүрүг инспекциязынга барып таныжып алыры эргежок чугула. Ол-ла үндүрүг инспекциязындан декларация хоолгазын, ону долдурарының талазы-биле тодаргай тайылбырны ап болур силер.

Хамаатылар чылдың төнчүзүн манавайн, орулгаларының баш удур декларациязын үндүрүг органнарынга киирип, олча-ажык үндүрүүн чээлилей төлеп болур. Ол дээрге хамаатыларның эргези, ынчалзажок чыл орулгазының дугайында декларация киирериниң оларны ол хоставайн турар.

Хүндүлүг үндүрүг төлекчилери! Орулгалар дугайында декларация киирери силериниң бирги чергелиг хүлээлгеңер.

Үндүрүг төлекчилеринге декларацияны киирбээни, хуусаазын сагыбааны дээш, декларацияга шын эвес медээлерни кииргени дээш, а ол ышкаш үндүрүг онаарындан орулгаларны чажырганы дээш административтиг, саң-хөө болгаш кеземче харыысалгазын онаар.

Чурттап турар черинерниң аайы-биле үндүрүг инспекциязынга чедип, 1992 чылда силериниң алган орулгаларынарның кайызы декларацияга киирерин билип алыры дээш сагыш салырынарны дилеп тур бис. Декларацияга силериниң алган бүгү орулгаларынар дугайында медээлериниң долу болгаш шын болурун, а ол ышкаш ону үндүрүг инспекциязынга чогуур үезинде киирген турарын хандырынар.

Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы үндүрүг төлекчилери-биле бот-боттарының аразында билчилгеге база демниг кады ажылдажылгага идеген тур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Чоннуң амыдырал хандырылга бажыңы, 4-кү каъды. Телефоннарывыс: 3-23-41, 3-74-88.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Аваныс Начын Байыр-оолович Кара-кыстың хенертен элекке мөчээни-биле холбаштыр бистиң ханы кажыдалывысты үлежип, дузалаан төрелдерге, эш-өөрүске, ылангыя Чадааның төп эмнелге коллективинге улуу-биле өөрүп четтиргенивисти «Шын» солун редакциязы дамчыштыр илереттивис.

Ачазы НАЧЫН болгаш урутлары.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва сорбан» № 383805

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үеспүр — 3-34-49; 3-36-73; көвүн ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

— 3-34-93; чаагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23;

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннаныглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко көдүмчүзү, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 174.